

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Острозька академія»
Навчально-науковий інститут міжнародних відносин та національної безпеки
Кафедра історії ім. проф. М. П. Ковальського

Кваліфікаційна робота

на здобуття освітнього ступеня магістра

на тему:

«ІЗЯСЛАВЩИНА У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД (1921 - 1941 РР.)»

Виконав:

студент 2 курсу, групи МІ-21
спеціальності 032 Історія та археологія
освітньо-професійної програми
«Історія та археологія»

Риков Андрій Олександрович
Керівник - доктор історичних наук,
професор Трофимович Володимир
Васильович

Рецензент - _____

Робота допущена до захисту
(протокол № ___ засідання кафедри історії від _____ 2023 року

Завідувач кафедри історії
ім. проф. М.П. Ковальського: _____ Микола БЛИЗНЯК

Острог, 2023

Зміст

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ I. ВСТАНОВЛЕННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ БІЛЬШОВИЦЬКОЇ ВЛАДИ В РЕГІОНІ. АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ЗМІНИ.....	11
<i>Висновок до розділу 1.</i>	39
РОЗДІЛ II. ДЕМОГРАФІЧНІ ТА СОЦІАЛЬНІ ЗМІНИ В ІЗЯСЛАВЩИНІ В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД.....	41
<i>Висновок до розділу 2.</i>	70
РОЗДІЛ III. ЕКОНОМІКА РЕГІОНУ.....	72
<i>Висновок до розділу 3.</i>	98
ВИСНОВКИ.....	100
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	108
ДОДАТКИ.....	124

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Протягом всього часу перебування у складі Російської імперії Волинська губернія в цілому, та її повіти, зокрема, мали свій, специфічний шлях розвитку. Так, свої особливості в розвитку мали й повіти південно-східної Волині, де активно розвивалась цукрова та борошномельно-круп'яна промисловості, а велика кількість земель перебувала у власності великих землевласників. Вже із початком Першої світової війни, а далі із розгортанням Перших визвольних змагань та повстанського руху проти більшовицької влади на територію південно-східної Волині прийшли значні зміни.

Так, за Ризьким мирним договором 1921 р., Заславський повіт став містити у собі 23 волості та став одним із найбільших повітів УСРР в 1921 – 1923 рр. Пізніше, після стабілізації ситуації в 1923 р. у Волинській губернії утворились Житомирська, Коростенська та Шепетівська округи. Під кінець 1923 р. в Шепетівській окрузі були скасовані волості та утворено 14 районів. В травні 1925 р. були скасовані губернії. Тож, в цей час відбувається новий господарсько-економічний поділ УРСР на підрайони. Ізяславщина відійшла до Правобережного підрайону, в той час як інша частина колишньої Волинської губернії була в складі Поліського підрайону. Протягом НЕПу територія південно-східної Волині, а саме Ізяславщина, все більше інтегрувалась в економічне життя Поділля. У 1930 р. Шепетівська округа розформовується, а вже в 1932 р. територія Ізяславщини входить до Вінницької області. Протягом 1935 – 37 рр. Ізяславщина входить до Шепетівського прикордонного округу, а вже із 1937 р. до новоутвореної Кам'янець-Подільської області.

Тож із початку 1930-х років територія південно-східної Волині ще більше інтегрується в економічне та культурне життя Поділля. Також, в цей час відбуваються суттєві зміни в демографічному, соціальному, економічному та культурному житті регіону. При цьому, даний регіон і в 1930-х рр. зберігає власні особливості розвитку, хоч під тиском радянської влади більше уподібнюється

іншим сусіднім регіонам. Тож, розглядати територію південно-східної Волині, до якої входить Ізяславщина, як питомо подільський регіон не зовсім вірно, адже це нівелює той особливий шлях, досвід та ідентичність населення, які змінювались протягом міжвоєнного періоду. Також, окреме дослідження цього регіону з позиції сучасності дозволить побачити процес переходу регіону із одного економічно-культурного простору в інший та виділити ті спільні та відмінні риси пограниччя Волині та Поділля, де в 1920-30-ті рр. опинилась Ізяславщина. Тому, вивчення змін та трансформацій в міжвоєнний період південно-східної Волині в цілому та Ізяславщини зокрема, є важливим та актуальним.

Історія вивчення теми. Варто відзначити, що через особливості адміністративно-територіальних перетворень Ізяславщина зазвичай досліджувалась спільно із іншими, сусідніми регіонами. Або ж розглядались окремі адміністративні одиниці, наприклад Ізяславський район, Шепетівська округа, Кам'янець-Подільська область тощо.

Серед праць, присвячених власне Ізяславщині можна виділити роботи І. Мінькова, В. Стецюка та Л. Коваленка та ін. Вагомою працею по темі є історико-краєзнавче дослідження колективу авторів (Л. Баженов, В. Берковський, С. Демідко та ін.) – «Ізяславщина крізь плин віків». У ньому проілюстровано соціально-економічне становище регіону в зазначений період.

Серед праць, присвячених Шепетівській окрузі, варто виокремити дослідження О. Лукашука «Шепетівський округ у роки НЕПу (1921-1928 рр.)» та «Нариси з історії Шепетівщини» П. Синюти.

Праці Я. Кукуріки, О. Дем'янюка, Ю. Крамара, В. Тимошенка, присвячені Волині в цілому та Ізяславщині зокрема у період становлення більшовицької влади в регіоні у 1919-1923 рр. Також, праці В. Нестеренка, І. Власюка, Л. Місінкевича, С. Трухманової присвячені Волині та Волинській губернії в період НЕПу 1921 – 1925 рр.

Поділля в період НЕПу присвячені роботи Л. Громової, А. Пономаренка, Л. Місінкевича та В. Москаленка. Про антирадянський повстанський рух писали

В. Барцьось, К. Завальнюк та С. Єсюнін. Особливої уваги заслуговує узагальнююча праця про Поділля в роки НЕПу М. Олійника «Трансформаційні процеси на Поділлі в добу НЕПу», в якій також згадується Ізяславщина.

Праці В. Жезицького, Л. Місінкевича, І. Романюка, Б. Романюка, О. Сушко, В. Савчука, Н. Тітової розкривають особливості функціонування радянської влади на Поділлі, а також загальну ситуацію в 1930-х рр. Також варто відмітити колективну багатотомну працю «Реабілітовані історією. Хмельницька область...» де нарративно та документально розкривається становлення радянської влади на Поділлі та її функціонування в цілому та репресивного апарату зокрема.

Джерельна база дослідження. Джерельну базу дослідження великою мірою формують різного роду статистичні джерела, так як вони є найбільш інформативними у контексті тих трансформаційних процесів, що відбувались в міжвоєнний період в Ізяславщині.

Так, щодо дослідження становлення та функціонування радянської влади в регіоні, важливими є різноманітні збірники документів, зокрема «Реабілітовані історією», «Голод та голодомор на Поділлі 1920-1940 рр.», «Поділля та Південно-Східна Волинь у перші роки радянської влади (у документах та матеріалах)», «Боротьба за владу Рад на Поділлі», «Поділля в роки громадянської війни». Щодо загальних джерел, які розкривають функціонування влади, то це «Відчит округового Виконавчого комітету» за 1920-ті рр., «Всероссийская перепись членов РКП», «Съезды Советов РСФСР в постановлениях и резолюциях: сборник документов», «Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов» тощо. Також, функціонування репресивного апарату влади розкриває вже згадана праця «Реабілітовані історією» та «Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД: Документы и материалы».

Щодо вивчення демографічних та соціальних змін Ізяславщини, то важливими є переписи населення, які проходили у Російській імперії у 1897 р. та в СРСР у 1926 р., 1937 р. та 1939 р., а також міський перепис СРСР, що

проводився у 1923 р. та 1933 р. Також можна відмітити подвірні переписи повітів у Російській імперії, видання ЦСУ УРСР, що стосуються становища населення в УРСР, статистичні щорічники, збірники адміністративно-територіальних змін, які фіксують дані про чисельність населення тощо.

Щодо економіки та гуманітарної сфери Ізяславщини, то важливими будуть збірники економічної статистики УРСР, статистичні щорічники УРСР, матеріали до опису округ, матеріали по районуванню та збірки адміністративно-територіальних перетворень, збірники по народному господарству СРСР, а також різноманітні опубліковані законодавчі акти місцевих та обласних органів влади.

Метою наукового дослідження є комплексне вивчення становища Ізяславщини в міжвоєнний період в цілому та дослідження трансформаційних процесів в економіці, демографічних і соціальних змін, особливостей функціонування більшовицької влади зокрема.

Реалізація поставленої мети передбачає висвітлення наступних дослідницьких завдань:

- проаналізувати процес встановлення більшовицької влади в регіоні;
- дослідити особливості функціонування влади в період НЕПу та процес здійснення політики «коренізації»;
- дослідити вплив революційних комітетів та більшовицьких організацій на процес функціонування більшовицької влади;
- проаналізувати особливості функціонування влади в період 1930-х рр.;
- охарактеризувати особливості адміністративно-територіальних перетворень протягом міжвоєнного періоду;
- дослідити вплив політики «воєнного комунізму» та голоду 1921-23 рр. на становище регіону в період НЕПу;
- дослідити вплив більшовицької політики 1930-х рр. років на економічні, демографічні і соціальні зміни в регіоні;
- охарактеризувати особливості демографічних і соціальних перетворень населення Ізяславщини в період НЕПу;

- дослідити кількість демографічних втрат населення Ізяславщини протягом 1930-х рр. та процес їх приховання владою;
- охарактеризувати діяльність селянських організацій, кооперацій та колективних господарств і їх вплив на економіку регіону в міжвоєнний період;
- проаналізувати перетворення в аграрному секторі Ізяславщини в період НЕПу;
- охарактеризувати стан промисловості регіону в період НЕПу;
- дослідити розвиток торгівлі та підприємництва в краї протягом 1921 – 1928 рр.;
- проаналізувати зміни в промисловості регіону в 1930-х рр.;

Об'єктом дослідження є Ізяславщина у міжвоєнний період.

Предметом дослідження є становище Ізяславщини та трансформаційні процеси в різних сферах життя регіону в міжвоєнний період.

Територіальні рамки дослідження визначаються територією Ізяславщини протягом 1921 – 41 рр. В даному дослідженні прийнято визначати Ізяславщину в міжвоєнний період, як територію, яка формувалась спочатку за Варшавським договором 1920 р., коли Волинська губернія втратила 5 повітів. Пізніше за Ризьким миром 1921 р., який фактично анулював договір 1920 р., і до Польщі відійшло 6 повітів Волинської губернії та декілька окремих волостей. Як наслідок Заславський повіт став містити у собі 23 волості. Таким чином територіальні межі Ізяславщини протягом цього періоду визначаються межами Заславського повіту станом на 1921 р.

Тож, загальні територіальні рамки дослідження охоплюють: територію Заславського повіту із всіма його волостями протягом 1921 – 23 рр.; територію Шепетівської округи 1923 – 30 рр., акцентуючись на Аннопільському, Антонінському, Грицівському, Ізяславському, Ляховецькому, Плузненському, Славутському, Шепетівському районах; територію восьми районів (Аннопільського, Антонінського, Грицівського, Ізяславського, Ляховецького, Плузненського, Славутського, Шепетівського) протягом 1930 – 32 рр.;

територію восьми районів Ізяславщини в складі Вінницької області протягом 1932 – 1935 рр.; територію Шепетівського прикордонного округу протягом 1935 – 1937 рр., акцентуючись на Антонінському, Берездівському, Грицівському, Ізяславському, Ляховецькому, Плужненському, Славутському, Шепетівському районах; територію восьми районів Ізяславщини в складі Кам'янець-Подільської області протягом 1937 – 1941 рр.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період 1921 – 1941 рр.

Нижня хронологічна межа зумовлена кінцевим захопленням більшовиками Ізяславщини в 1920-21 рр. та підписанням Ризького мирного договору 18 березня 1921 р., між РСФРР і УСРР з одного боку та Польщею з іншого, який закінчував польсько-радянську війну 1919 – 1920 рр. і встановлював кордон між державами. Одночасно із тим, із 1921 р. сформувався новий склад волостей Заславського повіту та розпочалась інтеграція даного регіону до нової господарсько-економічної області.

Верхня хронологічна межа зумовлена початком німецько-радянської війни, яка розпочалась 22 червня 1941 р. В результаті чого територія Ізяславщини була окупована німецькими військами на початку липня 1941 р.

Методологічну основу роботи складають як загальнонаукові так і загальноісторичні методи дослідження. Особливості становища Ізяславщини в міжвоєнний період потребують залучення різних загальнонаукових методів, зокрема історичного і логічного методів, а також синтезу та аналізу. Аналіз дав можливість виокремити окремі хронологічні проміжки трансформаційних процесів в Ізяславщині та розглянути їх особливості. Використовуючи метод синтезу вдалось поєднати різні хронологічні відрізки трансформаційних змін в Ізяславщині в один перехідний процес. Також, вдалось встановити взаємозв'язок та взаємозумовленість змін в різних аспектах життя регіону. Історичний метод в сукупності із аналізом та синтезом дозволив виділити загальний хронологічний процес трансформаційних перетворень Ізяславщини в міжвоєнний період та встановити причино-наслідкові зв'язки перебігу даного процесу, виокремити основні чинники, які мали вплив на даний процес. Логічний метод, дозволив

пов'язати та контекстуалізувати події, які відбувались в Ізяславщині протягом міжвоєнного періоду із загальноукраїнськими та загальнорадянськими подіями.

Серед загальноісторичних методів дослідження були використанні: історико-порівняльний, історико-типологічний та хронологічний. Також, дана тема вимагає звернення до джерел статистично-описового характеру із зазначеного періоду, їх критики та правильної інтерпретації отриманих фактів. Тож, окрім зазначених, використовувались методи історичної статистики, такі як метод статистичного спостереження, методи зведення та групування, табличний метод, методи вивчення варіації, диференціації, сталості та взаємозв'язків. Так, використовуючи методи статистичного спостереження, зведення та групування вдалось проаналізувати та групувати дані із різних статистичних джерел, зокрема переписів населення, статистичних видань ЦСУ УРСР, збірників економічної статистики, збірників по народному господарству тощо. За допомогою табличного методу вдалось укласти отримані дані в систематизовані таблиці. Також, використовуючи методи вивчення варіації, диференціації, сталості та взаємозв'язків вдалось встановити причино-наслідкові зв'язки між процесами, які відбувались в Ізяславщині та даними отриманої статистики. Використовуючи історико-порівняльний та історико-типологічний методи здійснено загальну систематизацію подій та процесів в Ізяславщині, виявлено загальні закономірності розвитку та змін як Ізяславщини в цілому, так і окремих аспектів її становища в цей час.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що було досліджено становище та трансформаційні процеси в Ізяславщині в міжвоєнний період, як окремого регіону із своїми особливостями розвитку. Також, дослідження було проведено на основі статистично-описових джерел. Вперше було досліджено та проаналізовано демографічні та соціальні зміни Ізяславщини, як окремого регіону, із залученням переписів населення та інших статистичних матеріалів. Виокремлено та проаналізовано кількість, національний, соціальний, статевий та віковий склади населення міст та сільських місцевостей Ізяславщини, проведено порівняння цих даних із іншими сусідніми регіонами. Також, здійснена

типологізація та узагальнення економічного розвитку регіону, як окремої економічної складової.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що в даному дослідженні був зібраний, опрацьований та систематизований статистичний матеріал, який відноситься до демографічної, соціальної та економічної складових існування Ізяславщини в міжвоєнний період. Ці дані є інтерпретовані в контексті подій, що відбувались у вказаний час на Ізяславщині, також вони укладені в окремі таблиці, що спрощує їх прочитання та використання в подальших дослідженнях. Окрім того, теоретичні положення, судження, висновки здійснені в даній роботі дозволяють проводити подальші дослідження різних аспектів становища Ізяславщини в міжвоєнний період, вони також репрезентують Ізяславщину, як окремий регіон із своїми особливостями розвитку.

Апробація результатів дослідження: окремі аспекти теми дослідження висвітлювались та обговорювались на 2 наукових конференціях: XXVIII науковій викладацько-студентській конференції «Дні науки» Національного університету «Острозька академія» (м. Острог, 15 – 19 травня 2023 року); XXVI науковій викладацько-студентській конференції «Дні науки» Національного університету «Острозька академія» (м. Острог, 11 – 14 травня 2021 р.).

Структура роботи. Робота побудована за проблемно-хронологічним принципом, що дозволило повноцінно розкрити поставлену мету та зазначенні завдання досліджень. Також, робота складається із вступу, 3 розділів, висновків, додатків, списку використаних джерел та літератури.

РОЗДІЛ І. ВСТАНОВЛЕННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ БІЛЬШОВИЦЬКОЇ ВЛАДИ В РЕГІОНІ. АДМІНІСТРАТИВНО- ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ЗМІНИ.

З середини 1919 р. більшовики вже контролювали половину південно-східної Волині. Поступово із просуванням більшовицьких військ і захопленням нових територій поставала необхідність легітимізації нової влади. Відбувалось це через створення конституційних органів диктатури пролетаріату – Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів усіх рівнів. Ще в червні 1919 р. відбулись з'їзди рад в Ізяславі та Шепетівці. Головою повітового виконкому був обраний колишній очільник повітового ревкому К. Горлинський.¹ Створення місцевих органів влади дещо стабілізувало ситуацію у контрольованих більшовицькими загонами містах і містечках.

На час до проведення виборів, з метою стабілізації становища в губернії, владні повноваження покладалися на військово командування та місцеві ревкоми. Загальне керівництво здійснювали місцеві комітети КП(б)У. Проте повністю виконувати цю роль їм було вкрай важко через малу чисельність губернської партійної організації та загальне нестабільне становище в регіоні: періодичні бойові дії, повстання селян, наявність загонів армій УНР.

Діяльність влади як у містах, так і за їх межами, доволі сильно гальмувалась, а в деяких взагалі була не можливою. Так, до цього часу частина повіту контролювалась військами УНР та місцевими отаманами, а керівництво Заславського повіту, що було призначене за Директорії і визнавало її владу, досі функціонувало і перебувало в Антонінській волості повіту.² Також, довгий час у повіті велись бойові дії, господарство в цілому, заводи, фабрики, кустарні промисли зокрема, були зруйновані. Окрім того, населення досі продовжувало боротьбу проти більшовиків на місцях, змушувала їх до цього політика комунізації, себто організації комун або інших колективних господарств силовими методами, також відбирання селянських земель та запровадження обтяжливих повинностей для

¹ Тимошенко В. Волинь в період української революції і громадянської війни – 1917–1920 рр. *Велика Волинь: минуле й сучасне : міжнар. краєзн. конф.* Житомир, 1993. С. 64.

² Дем'янюк О. Й. Волинь в умовах більшовицької агресії (осінь 1918 – весна 1919 рр.). *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2013. № 752. Держава та армія. С. 84.

селян, зокрема, гужової, та постійних реквізицій продовольства та інших репресивних заходів. Не спонукало й стабілізації ситуації призначення малоземельних або безземельних селян в органи влади.³

Тут варто відзначити, що земельне питання було дуже важливим в аграрних регіонах України, яким й була Волинська губернія в цілому та Ізяславщина зокрема. Ба більше, на Ізяславщині дане питання відчувалось найбільш гостро із всіх регіонів губернії. Це зумовлено тим, що значна частина земель належала цукровим заводам, якими володіли великі поміщики: Потоцькі, Сангушки, Тишкевичі. Так, останній нащадок графів Потоцьких – Юзеф Потоцький у своїх володіннях мав два маєтки в Ізяславському повіті, що включали 29 тис. дес. Великим магнатом Заславського повіту був також князь Роман Сангушко, який володів маєтками в Ізяславі, Білогородці, Славуті площею 65 тис. дес. При цьому селянські наділи ледь перевищували 3 десятини на двір, а більша частина селян повіту працювала в господарствах поміщиків.⁴ На першочергову важливість аграрного питання для населення краю вказують і виступи населення проти поміщицької влади. Так, можна згадати події ще 1905 р., коли розпочались селянські виступи на Волині, які пов'язані із революцією 1905-1907 рр. і здобули значне поширення у найбільш аграрних повітах губернії. В той час із 202 виступів у всій Волині на Ізяславщині їх відбулось 45.⁵ Вже в 1917 р. вони набрали більших масштабів та стали більш організованими. Повстанці вдавались до привласнення поміщицьких земель, реманенту, худоби, захоплення маєтків, особливо масовою була вирубка лісів.

Із підписанням Варшавської угоди 21 квітня 1920 р. розпочались спільні україно-польські наступальні дії, зокрема й на території регіону, де бої продовжувались протягом червня до початку липня, допоки більшовики не накопичили достатньо сил, щоб відтіснити війська УНР на Поділля. Перші частини армії УНР, які воювали в Ізяславщині відійшли за Збруч вже 8 липня, а остаточно, остання 8 бригада УГА покинула даний регіон 12 липня 1920 р.⁶ В середині липня

³ Кульчицький С. В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). Київ : Основи, 1996. С. 48.

⁴ Луценко С. М. Місто Ізяслав на зламі XIX і XX століть. Велика Волинь: Минуле й сучасне. Хмельницький; Ізяслав; Шепетівка, 1994. С. 253.

⁵ Міньков І. І., Стецюк В. В. Ізяславський Край: природа – історія – людина : природн. та іст.-краєзн. док. нарис. Академія наук вищої освіти України. Ізяслав; Київ: Сталь, 2009. С. 42.

⁶ Гуменюк С. Старокостянтинівсько-Проскурівська операція радянських військ в 1919 р. Матеріали II Подільської історико-краєзнавчої конференції. Львів, 1968. С. 58.

цього ж року більшовицька влада почала повертатись на територію Ізяславщини із стійким переконанням в найбільшій ефективності вирішення всіх питань силовими методами. В раніше окупованих частинах відновлювали попередні органи влади, а в західній частині регіону владу переймали новоутворені революційні комітети.

До кінця осені 1920 р. більшовики змогли утвердитись на території краю. Хоча становище регіону як в економічному так і в гуманітарному та демографічному аспектах було складним. За час війни промисловість була фактично зруйнована. Лише одне значне підприємство – це цукровий завод у с. Клембівка знаходився у задовільному стані, але й він в цей час не працював.⁷ До цього додавалась велика кількість втрат серед населення, репресії та чистки, які влаштовували більшовики та неможливість вести господарство в умовах безпосередньої близькості до фронту. Проте більшовики більше турбувались не про відновлення господарства, а про встановлення повного контролю над населенням.

Міліціонери і червоноармійці розпочали обшуки в місті та навколишніх селах, щоб виявити тих, хто досі мав зброю і боєприпаси або мав відношення до військ Директорії. Незважаючи на репресії, у селах залишалось доволі багато зброї.⁸ Це було викликано тотальною недовірою та несприйняттям більшовицької влади. Становище регіону було складним ще й через наявність окремих груп військових армії УНР, що не встигли відступити за Збруч разом з основними частинами, а наявність на території Ізяславщини великої кількості лісів давало умови для доволі довгого перебування тут повстанських загонів, груп дезертирів та бандитів, що переховувалися в лісах і по більш віддалених селах. Зокрема, у зв'язку із цим, з 19 листопада 1920 р. в Ізяславі й 10-ти верстній зоні довкола міста був оголошений воєнний стан.

Важливим залишалось й земельне питання. Щоб не допустити скороченню посівів влада вводить продрозкладку на селі. Розкладка селянської продукції доповнювалася розкладкою засіву й обробітку землі. Вважалось, що такі міри

⁷ Історія міст і сіл Української РСР : в 26 т. / Хмельницька область / АН УРСР; редкол. тому: М. І. Мехеда (голова). Київ: Голов. ред. Укр. рад. енциклопедії АН УРСР 1971. С. 268.

⁸ Кукуріка Я. В. Заславщина в національно-визвольних змаганнях 1917 – 1922 років. *Метафора спільного дому: Заславщина багатьох культур*. Ізяслав – Острог : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2006. С. 155.

дадуть змогу запобігти очікуваному скороченню посівів у 1921 р.⁹ Наступним кроком нової влади було прийняття 25 грудня 1920 р. постанови «Про здійснення весняної кампанії», якою було засновано у всіх повітах та волостях посівками – комітети по розширенню посівів.¹⁰ Таким чином влада, не змігши організувати великі колективні господарства, хотіла взяти під свій контроль повний процес обробітку землі та збирання врожаю у інший спосіб. Втім, і такі зміни населення регіону не сприйняло, продовжувались масові повстання та відмови виконувати настанови.

В таких умовах, взимку 1920 – 1921 рр. становище в регіоні погіршувалося день за днем. Особливо складаним було загальне становище в західних волостях Ізяславщини, зокрема в Білогородському, Михнівському, Ізяславському, Шепетівському, Славутському повітах тощо. Так як ще не було підписано мирного договору з Польщею, а загони армії УНР тримали в напрузі весь західний кордон. При цьому активним був і повстанський рух та рейди дезертирів та бандитів. В такій ситуації центральний уряд не міг звернути увагу на повстанський рух в Україні. Втім, збільшення кількості міліцейських груп та більше залучення червоноармійських загонів, які часто набирались із українського населення, не сприяло вирішенню ситуації, а навпаки загострювало її. До великої нестабільності в Україні додалися проблеми із постачанням продовольства до шахт та червоноармійських загонів, а також страйки залізничників, через що періодично припинялася робота залізниць. Так на Ізяславщині на певних ділянках припинявся рух потягів, а більш-менш стабільний товарно-пасажирський рух відбувався лише між великими містами.¹¹

До початку весни 1921 р. курс партії на побудову комунізму залишався незмінним.¹² Проте через описані події, політична верхівка була вимушена різко змінити напрям своєї діяльності. Так, початковий період більшовицького наступу був названий «воєнним комунізмом». Фактично, партія подавала свою попередню

⁹ Кульчицький С. Знач. праця... С 98.

¹⁰ Там само. С. 100.

¹¹ Поділля та Південно-Східна Волинь у перші роки радянської влади (у документах та матеріалах) / Упорядкув., передм., комент. М. П. Олійник. Державний архів Хмельницької області; Хмельницький національний університет; Подільський осередок Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Хмельницький : ХНУ, 2008. С 140-142.

¹² Кульчицький С. Знач. праця... С. 125.

політику, як вимушену війною, втім даний термін з'явився, щоб відкинути звинувачення від «справжнього комунізму», який більшовики спробували побудувати за цей час. Так, вже на X з'їзді РКП(б), що пройшов 8-16 березня 1921 р. була запроваджена нова економічна політика (НЕП), яка передбачала ряд змін, наприклад, часткову лібералізацію життя, замість постійних реквізицій продовольства впроваджувались частково ринкові відносини, відмінялась продрозкладка, замість якої впроваджувався фіксований продподаток, відходили в минуле постійні мобілізації та інші форми примусу аж до терору. Але так було лише в теорії, насправді ж, нова економічна політика зазнала багато перешкод ще на початку свого впровадження в життя і повноцінно почала діяти на території регіону тільки через декілька років після її офіційного оголошення, а продрозкладка офіційно мала замінитись продподатком тільки в 1922 р. Така ситуація була пов'язана із різними факторами, зокрема нестабільна ситуація в регіоні, опір регіональних партійних функціонерів та недостатність наявних і недосвідченість нових партійних діячів, через що відбувалось фактичне управління частиною регіону ревкомаами та комнезамаами.

Хоча Ризький мирний договір, який був підписаний 18 березня 1921 року. між РСФРР і УСРР з одного боку та Польщею з іншого та закінчував польсько-радянську війну 1919 – 1920 рр. і встановлював кордон між державами. Втім в регіоні, особливо у прикордонних волостях, все ще залишались численні повстанські формування. Селянство всіляко підтримувало їх, постачаючи їм зброю і продовольство. Взагалі, влітку 1921 р. все частіше відбуваються напади малих повстанських відділів на невеликі групи військових, прикордонників, хлібозаготівельні пункти тощо.¹³

Ще один фактор це часте неприйняття самої ідеї НЕПу регіональними партійними діячами. Поворот до ринку чи наявність приватної власності та підприємців суперечив основній та доктринальній партійній програмі і викликав у людей, відданих комуністичній ідеї, глуху опозицію. До того ж, відтепер постійні мобілізації, реквізиції та інші форми примусу аж до терору, які були частиною більшовицької організації виробництва і розподілу, відходили у минуле. Керівники

¹³ Поділля та Південно-Східна Волинь у перші роки радянської влади. Знач. праця... С. 146. С. 157-158.

партії використовували різні методи в боротьбі з опозиційними настроями, наприклад умовляння, погрози, у крайніх випадках доходило до виключення із партії.¹⁴ У циркулярі секретаря ЦК КП(б)У Ф. Я. Кона, адресованому в 1921 р. місцевим партійним організаціям, наголошувалося на необхідності викорінювати спроби протесту, особливо якщо вони набирали групової форми або виходили за межі осередку.¹⁵

Інша причина гальмування НЕПу – це недостатня кількість партійних діячів в повітах та волостях та постійний опір населення в великій частині регіону, а особливо у прикордонні.¹⁶ Через це не вдавалось провести вибори до рад і тому на місцях діяло військово командування та місцеві ревкоми. Брак членів партії, їхній низький загальний рівень освіченості, часто опір ідеям НЕПу не дозволяв більшовицькій владі відповідним чином налагодити роботу по організації партійної діяльності, поширенню пропаганди і забезпеченню належного контролю за життям в регіоні.

В середовищі комуністів були поширені й інші негативні явища. Серед них, зазначалося в звітах партосередків: «вони не користуються довірою населення, недисципліновані, пиячать [...] робота в радорганах слабка, виділені для покращення радапаратів працівники зустрічають погане ставлення з боку місцевих працівників».¹⁷ Відповідно до рішення губкому для протистояння з негативними проявами та очищення парторганізації від «попутників» і підняття авторитету парторганізації періодично влаштовувалися чистки та перевірки рядів партосередків.¹⁸

Вихід із цієї ситуації вже був випробуваний у інших губерніях України, в яких більшовики змогли встановити свою владу раніше – це створення комітетів незаможних селян (комнезамів). Фактично це були сільські органи, які займались розпалюванням класової боротьби сільської бідноти проти заможних верств на селі. Найбільший вплив комнезами мали у сільських радах у Подільській, Київській і

¹⁴ Кульчицький С. Знач. праця... С. 148.

¹⁵ Там само. С. 149.

¹⁶ Олійник М. П. Трансформаційні процеси на Поділлі в добу непу (1921-1928 рр.) : монографія. Хмельницький : «Поліграфіст-2», 2015. С. 35.

¹⁷ Поділля та Південно-Східна Волинь у перші роки радянської влади. Знач. праця... С. 138.

¹⁸ Олійник М. Знач. праця... С. 40.

Волинській губерніях. До грудня 1920 р. у Подільській та Волинській губерніях було створено 327 та 293 комнезами відповідно і протягом наступних років їх кількість тільки зростала.¹⁹

Загалом на березень 1921 р. далеко не в усіх селах і волостях (особливо у прикордонних регіонах) були осередки КП(б)У і комнезами. Тож ревкоми могли здійснювати свою діяльність практично безконтрольно. Це призводило, як помітив НКВС, до «проявів бюрократичного переродження, [...] відірваності від мас, [...] наростання в психології працівників органів влади командного і частково презирливого ставлення до маси (суб'єктивне есерівство) та дрібнобуржуазного заперечення всякої дисципліни».²⁰ Також, 23 березня 1921 р. було видано розпорядження наркома внутрішніх справ УСРР «Про надання широких прав органам місцевої влади».²¹ Тепер ухилення від несення повинностей, зокрема трудової, гужової, продовольчої тощо, оголошується як важкий злочин контрреволюційного характеру. Таке порушення стає законною підставою для проведення обшуків, затримань, конфіскацій і ув'язнення населення. Тож, практично, ревкоми в регіоні в цей час стали непідконтрольними центральним органам влади.

При відсутності достатньої кількості партійних діячів у повіті виникла складна і затратна для бюджету система керівних і контрольних органів. До неї входили повітовий і волосний ревкоми, повітовий і волосний комісаріати, волосні і сільські комнезами, відділи робітничо-селянської інспекції, повітовий і дільничі суди, відділ уповноваженого Волинського губернського прокурора по Ізяславському повіту, повітові, районні міліції та багато інших.²² При нестачі основних партійних кадрів, налагодити повноцінний контроль над такою розгалуженою системою довгий час не вдавалось. До того ж всі ці органи влади були засобами тиску на населення, особливо селянство, і сприймалися населенням як ворожі.

¹⁹ Комітети бідноти і комітети незаможних селян у системі партійно-державного контролю в Україні 1920 – 1930-х рр. Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць ДДПУ імені Івана Франка. Серія Історія. 2009. Вип. 24. С. 90.

²⁰ Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД: Документы и материалы. В 4-х т. Т. 1: 1918–1922 / Под ред. А. Береловича, В. Данилова. Москва: РОССПЭН, 2000. С. 464.

²¹ Поділля та Південно-Східна Волинь у перші роки радянської влади. Знач. праця... С. 167.

²² Кукуріка Я. Знач. праця... С. 157.

Такі обставини привели до того, що з літа 1921 р. становище селян регіону стає вкрай важким. У цей період у багатьох місцевостях України розпочався голод. У краї засухи не було, тому велику кількість продовольства вивозили у регіони, де його не вистачало. Також, приходили нові накази за якими військові повинні були зібрати більшу частину зернових та інших податків. Без належного контролю за збором податків часто відбувались зловживання із сторони військових та комнезамів, адже саме вони збирали ці податки.²³ Тож, склалась така ситуація, що хоч закон про заміну продрозкладки проподатком прийняли весною 1921 р. на великій частині краю він практично не діяв. Комнезами та ревкоми продовжували реквізиції продукції у селян, часто це робилось під виглядом збору допомоги селянам Поволжя та інших регіонів охоплених голодом.²⁴ Так, лише бідняки і сільський пролетаріат, які складали основу комнезамів, рішуче підтримували радянську владу, інші ж верстви села і значна частина міського населення продовжували боротьбу проти неї.

Із літа 1921 до початку 1922 рр. повстанський рух зміщується у західну частину регіону, особливо активним стає у прикордонних волостях, де діють численні повстанські формування. Варто зазначити, що для більшовицької влади вдалось послабити активний збройний опір в східних регіонах, але одночасно з тим, північно-західні регіони були більш придатними для повстанської боротьби не тільки через прикордонне розміщення, а й через велику кількість лісів, особливо територія Кунівської, Плужненської, Кривинської, Славутської, частково Ізяславської та Ганнопільської волостей, які практично повністю були покриті лісами. Влада продовжувала боротьбу своїми звичними методами – збільшуючи чисельність та повноваження каральних органів. Через особливу активність повстанського руху в прикордонних волостях, там посилюється охорона продовольчих складів та заготівельних пунктів, на котрі часто нападали повстанці та створюється 15-ти верстна зона вздовж кордону з Польщею, яку контролюють спеціальні посилені прикордонні відділення.²⁵ Вже осінню 1921 р. влада вдається

²³ Буравський О., Власюк І. Діяльність комітетів незаможних селян на Волині у роки НЕПу (1921-1928 рр.) *Емінак*. 2017. № 4(1). С. 49.

²⁴ Кукуріка Я. Знач. праця... С. 158.

²⁵ Там само. С. 159.

до більш жорстоких методів. Так, наказ № 133 Волинського губвиконкому постановляв, що жителі сіл, які знаходяться у семиверстній зоні від місця де була пошкоджена залізнична лінія, або лінія телефонного чи телеграфного зв'язку, зобов'язані відшкодувати збитки і усунути пошкодження. Якщо ж, за різних причин, населення не могло цього зробити, то спеціальні загони відбирали у них продовольство та матеріали на відшкодування збитків.²⁶

Одночасно із цим влада вдається до спроб взяти під контроль економічну причину повстанського руху. Планувалось підірвати економічну основу середнього класу, що не дало б змоги матеріально підтримувати повстанців. Так, протягом 1920 – 1922 рр. із заможних селян, власників та орендарів майстерень, крамниць, млинів, складів тощо, стягується надзвичайний податок. Також заможне і середнє селянство окрім виконання звичайних повинностей залучається і до нововинайдених. Зокрема, взимку 1921 – 1922 рр., через її багатосніжність, селян разом із возами та кіньми часто мобілізували для очистки доріг та залізниць від снігових заметів.²⁷ Активно слідували і за сплатою податків. За наказом №19 Політбюро ВУНК заборонялось видавати будь-які довідки, розглядати заяви і судові справи без пред'явлення квитанції про сплату податків. Громадян без таких квитанцій наказано затримувати, не продавати для них залізничних квитків тощо.²⁸

Також, перед початком антирелігійної кампанії та розгрому небільшовицьких товариств, відділом управління Ізяславського повітвиконкому видається наказ № 73, що вимагає у двотижневий термін зареєструвати усі новостворені чи перереєструватись вже існуючі на території повіту союзи, товариства, релігійні громадам тощо. При цьому подавались списки всіх членів цих об'єднань і опис їхнього майна.²⁹ За реєстрацію також сплачували певні кошти. Важливим є те, що різні більшовицькі організації, артілі, комуни, профспілки, комуністичні чи комсомольські організацій могли не проходити таку реєстрацію. У майбутньому отримані дані використовувались слідчими органами НКВС і ДПУ для проведення місцевих чисток та репресій, а також мали важливе значення в швидкому

²⁶ Поділля та Південно-Східна Волинь у перші роки радянської влади. Зазнач. праця... С. 183.

²⁷ Лазуренко В. М. Заможне селянство України доби НЕПу. *Український історичний збірник*. 2003. Вип. 5. С. 235.

²⁸ Кульчицький С. Зазнач. праця... С. 165.

²⁹ Кукуріка Я. Зазнач. праця... С. 163.

розгортанні антирелігійної кампанії, вилучені майна релігійних громад та розгрому небільшовицьких організацій.

Голод 1921 – 1922 рр. викликав ще одне явище, яке було не бажане для нової влади. Після початку посухи відбулась міграція населення із сходу та частіше із півночі на захід. Ці люди почали жебрати або вимінювати у населення продовольство за речі і цінності. Місцеві не відмовляли для них та охоче ділились. Проте це підривало хлібну монополію більшовиків. Тому 10 червня 1922 р. було видано наказ №56 відділом управління Волинського губвиконкому, яким було заборонено всі види торгових операцій без відповідного патенту.³⁰ Після цього розпочались конфіскації продовольства, яке продавалось без патенту. Але вже під кінець 1922 р. голод поступово вщухає та ситуація починає нормалізуватись.

Нормалізація ситуації була пов'язана із подоланням «кадрового голоду» в Волинській та Подільській, зменшенням впливу комнезамів, проведенням виборів до рад та ліквідації місцевих ревкомів, що дозволило повноцінно запровадити елементи НЕПу в регіоні. Так, для пом'якшення «гострого браку» кадрів Подільська та Волинська губернії регулярно отримували «кадрову допомогу» від ЦК КП(б)У та РК УСРР. Тільки, у серпні-жовтні 1921 р. у Подільську губернію було відряджено 280 досвідчених працівників, у 1922 р. – ще 312, а також у Волинську в 1921 р. – 293 та у 1922 р. – 247.³¹ З покращенням кадрової ситуація ця допомога зменшилася.

Втім, постійне прибування не місцевих партійних діячів викликало іншу проблему. Так, на тисячу містян в регіоні було 18 комуністів, а на тисячу селян – 0,7. Тож у різних регіонах Волинської та Подільської губернії частка місцевого населення в компартії коливалась в районі 25 – 45 %.³² Тобто ця політична сила була для місцевого населення чужою, фактично – окупаційною, і не спиралася на їхню підтримку. Це приводило до різних акцій протесту. І якщо в 1923 р. повстанський рух фактично припинився, то різні форми мирного протесту продовжували існувати. Наприклад, люди в регіоні довгий час не приймали радянських грошових знаків. Їх використовували в основному для сплати податків та інших обов'язкових розрахунків із державою, а для розрахунків між громадянами використовували

³⁰ Поділля та Південно-Східна Волинь у перші роки. Знач. праця... С. 155.

³¹ Олійник М. П. Знач. праця... С. 78.

³² Там само. С. 81.

польську валюту. Змінити таку ситуацію був покликаний «ленінський набір» 1924 р., тобто залучення до партії відданих радянській владі місцевих робітників і селян.

В даній ситуації розробка плану «ленінського набору» в 1923 р. і планування його впровадження в 1924 р. є показовою, адже саме проміжок між 1923 і 1924 рр. був ключовим етапом стабілізації ситуації в регіоні. Так, в кінці 1923 р. активний повстанський рух іде на спад, люди все частіше вдаються до пасивного протесту замість активного, в міліцейських звітах терміни «банда», «шайка», «вооруженная группа» поступово замінюються термінами притаманними для більш мирного життя: «самогоноваріння», «крадіжка», «бійка» тощо.³³ Також, на цей час вже впроваджуються елементи НЕПу по всій території краю, що заохочує людей до співпраці із новою владою, а дехто із місцевих почав вбачати вступ до партії і до місцевих органів влади як можливість соціального ліфту. Тож, в кінці 1923 р. підходить до закінчення етап стабілізації ситуації в регіоні. Втім, як зазначалось вище, серед населення краю така влада сприймалась як чужа та окупаційна і пасивний опір населення, особливо селянства, досі продовжувався. Тож більшовицька влада приймає заходи для «вкорінення» в місцевий простір, здійснює спроби показати, що більшовики є не окупаційною, а є своєю, місцевою владою. Відповідно до цього і розробляється план «ленінського набору», а також в квітні 1923 р. на XII з'їзді РКП(б) приймається політика коренізації, що в Україні дістала вияв українізації.

Показовим є ряд даних, які показують на скільки влада була чужою для місцевого населення. Так, варто зважати на те, що в цілому Волинська губернія, а особливо Ізяславщина були аграрними регіонами де відсоток сільського населення часто перевищував 85%³⁴, а в 1926 р. в Шепетівській окрузі 87% населення проживало в селі (у той час у всій Україні 81%).³⁵ При цьому в абсолютних числах було створено 7 повітових комітетів – по одному на кожен повіт, і у всій губернії було 237 партійних організацій, серед яких 133 міські та 104 сільські. (див. **Табл. 1.**) Окрім загально нижчої кількості сільських партійних організацій, у них було ще

³³ Кукуріка Я. Знач. праця... С. 165.

³⁴ Первая всеобщая перепись населения Российской Империи, 1897 г, том VIII. Волинская губерния. / Под ред. Н. А. Тройницкого, ЦСК МВД, 1904. С. 38.

³⁵ Матеріали до опису округ УСРР. Шепетівська округа. Харків : Центральне статистичне управління УСРР, 1926. С. 5.

й в рази менша кількість членів станом на 1922 р.: у міських – 1775, у сільських – 348; кандидатів: у міських – 387, у сільських – 247; всього: у міських – 2162, у сільських – 595. (див. Табл. 2.) Це вказує на те, що основна кількість населення і найбільша соціальна група – селянство, в основному, не сприймали більшовицьку владу. І вже із часу стабілізації ситуації кількість кандидатів в сільській місцевості починає зростати. На таку тенденцію вказує і питома вага селян в партії станом на кінець 1921 р.: робітники – 45%, селяни – 24,7%, військові – 23,6%, інші – 6,7% (див. Табл. 3.); при тому, що серед всього населення селяни становили більше 80%.³⁶

Динаміка чисельності комуністичної партії на території Волинської губернії вказує на те, що щорічний приріст партійних діячів був найбільшим із групи робітників, які часто були не місцевими, а також військових, частка яких в різних регіонах ще в 1919-1920 рр. могла становити від 30% до 45%.³⁷ Вже під кінець 1921 р. на початку 1922 р. загальний відсоток військових парторганізацій Волинської губернії зменшився до 23,6%.³⁸ Втім вже в 1923 р. кількість військових зменшилась ще на 5-10%. Це було пов'язано як із загальним збільшенням кількості місцевих партійних діячів і додатковим їх поповненням немісцевими кадрами, через що частка військових меншала. Окрім того, чимало військових з власної ініціативи відходили від місцевого управління, а декого звільняли, що в основному було спричинено несприйняттям останніми самої ідеї НЕПу. Також, поступово більшовики пробували залучати все більше селян до партії, адже тільки отримавши їх довіру можна було надійно закріпитись в регіоні. Так, вже 1920 р. до партії вступило 210 селян, а в 1921 р. – 108, що було більшим за чисельний приріст інших соціальних категорій населення. (див. Табл. 3.) Втім, така ситуація була зумовлена радше кількістю нових членів партії в східних повітах губернії, які вже певний час перебували під владою більшовиків, населення ж західних повітів активно опиралось більшовикам ще до 1923 р.

В Ізяславському повіті станом на 1922 р. було 28 парторганізацій, в складі

³⁶ Всероссийская перепись членов РКП 1922 года. Вып. 2: Итоги предварительной разработки по 45 губерниям и областям. Москва : Изд. отд-ние РКП, 1922. [2], С. 20-21.

³⁷ Олійник М. П. Зазнач. праця... С. 32.

³⁸ Всероссийская перепись членов РКП 1922 года. Зазнач. праця... С. 20-21.

яких було 162 члени цих організацій (110 міських і 52 сільських), та 22 сільські кандидати і 5 міських, всього членів партії 189.³⁹ Дана кількість в півтора рази менша ніж в сусідньому Старо-Костянтинівському повіті, який був менший за площею та менший за населенням. (див. Табл. 5.) В цілому, Ізяславський повіт мав найменшу кількість членів парторганізацій серед всіх повітів Волинської губернії станом на 1922 р., при тому, що кількість парторганізацій була в межах середнього показника серед всіх повітів, що зайвий раз вказує на негативне ставлення населення в Ізяславщині до більшовиків із їхнім приходу до влади та подальшими змінами. (див. Табл. 5.)

Тож, одним із чинників, який мав розв'язати цю проблему була українізація, яка де-факто розпочалась ще із квітня 1923 р. Одразу після XII з'їзду ВУЦВК видав обіжник, яким вимагав регулярної звітності від губкомів про проведення та результати українізації.⁴⁰

На початку травня 1923 р. Волинський губвиконком дає розпорядження на створення спеціальних окружних комісій, котрі повинні займатись контролем за проведенням українізації серед державних установ на окружному рівні. Після перевірки ряду установ і організацій окружна комісія зазначила, що більшість працівників відділів ОВК, сільрад, КНС та інших установ і організацій не були готові до переходу на українську мову. Варто відмітити, що у деяких сільрадах та районах діловодство все ж таки частково перейшло на українську мову.⁴¹ Це були східні райони округи, до державних установ і організацій яких вже встигли набрати певну кількість місцевого населення, тому переведення діловодства на українську мову відбувалось швидше ніж в інших районах округи.

Після підведення підсумків перевірки, на початку вересня 1923 р. керівництво Волинського ГВК віддає наказ для всіх установ і організацій Шепетівської округи, в першу чергу відділам ОВК, РВК та сільрадам, перевести діловодство на українську мову до січня 1924 р. Ситуація із впровадженням українізації була

³⁹ Всероссийская перепись членов РКП 1922 года. Вып. 3: Итоги предварительной разработки по 24 губерниям и областям и общая сводка по всей партии. Москва: Изд. отд-ние ЦК РКП, 1922. VIII, С. 74.

⁴⁰ «Українізація» 1920 – 30-х років: передумови, здобутки, уроки. : колективна монографія / За ред. В. А. Смолія. Київ : Інститут історії України НАН України, 2003. С. 34.

⁴¹ Нестеренко В. А. Українізація на Шепетівщині (20-ті роки ХХ ст.). *Південно-Східна Волинь: наука, освіта, культура*. Хмельницький-Шепетівка, 1995. С. 61.

настільки поганою, що додавалась рекомендація, щоб протягом цього часу не приймати на роботу службовців, які не володіють українською мовою.⁴² Втім і тут були нюанси, станом на січень 1924 р. велика частина установ досі не перейшла на українську мову, або ж у звітах вписували, що перехід відбувся, втім насправді діловодство велось російською мовою.

У вересні розпочали роботу курси по вивченню партійними і радянськими службовцями української мови, пізніше до списку додалось вивчення історії, географії, літератури України тощо. Втім, такі курси не набрали популярності ні серед партійних і радянських службовців Шепетівської округи, ні серед інших округ. Деякі службовці відвідували курси тільки раз на місяць.⁴³ Також, були випадки відвертого саботажу вивчення української мови. Окрім того, для належної організації таких курсів не вистачало фінансування, гостро відчувався брак вчителів, підручників, різного обладнання тощо. Зокрема, на пленумі Волинського губвиконкому 23-25 грудня 1923 р. щодо питання українізації вказувалось на «невідповідальне ставлення до відвідування занять та загальна несерйозність до питання українізації».⁴⁴

Важливе значення для підняття статусу української мови мала постанова Волинського ГВК «Про використання української мови на таблицях і вивісках». Ця постанова передбачала, що впродовж місяця (пізніше термін продовжили до декількох місяців) наявні таблиці із назвами вулиць, а також вивіски на державних установах будуть замінені на нові таблиці українською мовою. При цьому, якщо приватні установи мають вивіски на російській мові то поряд з ними мав розміщуватись переклад українською мовою.⁴⁵

У 1925 р. Л. Каганович стає новим генеральним секретарем ЦК КП(б)У після чого темпи українізації пришвидшились. Так, 30 квітня 1925 р. відбулось ухвалення постанови ВУЦВК і РНК УСРР щодо поглиблення українізації. У самій постанові говорилось, що за саботаж офіційного курсу покарання може бути аж до

⁴² Олійник М. П. Трансформаційні процеси... С. 300.

⁴³ Нестеренко В. А. Зазнач. праця. С. 63.

⁴⁴ Там само.

⁴⁵ «Українізація» 1920 – 30-х років... С. 114.

звільнення.⁴⁶ Так, в Шепетівській окрузі вже в грудні 1925 р. майже у всіх районних центрах були організовані курси української мови, а влітку 1926 р. такі курси були вже в кожному районному центрі. На початку 1926 р. майже у кожному районі починають працювати спеціальні урядницькі комісії, які протягом 1926-1929 рр. здійснювали перевірку різних установ та організацій. Після закінчення навчання, або при прийнятті на роботу, службовці повинні були скласти іспити.⁴⁷ Варто відмітити, що часто такі іспити були тільки формальністю. Також, у цей період збільшується кількість книг та періодичних видань українською мовою.⁴⁸ В цілому, пришвидшення українізації дало свої результати в порівнянні із 1923 – 1925 рр. Втім, і такі темпи українізації були недостатніми для повної українізації державних установ і організацій округи. Так, за загальними даними «масової перевірки степеню українізації Радапарату» в усіх округах Правобережного підрайону в 1927 р., серед всіх перевірених працівників лише 49,95% «добре знали» українську мову, 30,4% «кепсько знали», а 19,75% «зовсім не знали».⁴⁹

Ще одним заходом, який мав вирішити наявну проблему «довіри» до влади був «ленінський набір» 1924 р., тоді для партійних осередків поставили завдання залучити місцевих робітників і селян до партії. Втім, приріст місцевого населення за весь рік не показав значного стрибка в прирості, в середньому у всій Волинській губернії було прийнято до партії менше 600 осіб, і основна їх маса була робітниками. Така ж тенденція зберігалась і в Ізяславщині, новоутворена Шепетівська округа дещо урівняла кількість членів партії серед всіх західних округ, втім населення все ще не так активно вступало до парторганізацій. Вже в наступні роки темпи агітації та прийому до партії стали ще вищим, втім перебували в рамках пропорційного збільшення кількості членів парторганізацій.⁵⁰ При цьому варто зважати, що «ленінці» нічим не відрізнялися від решти партійців. Так, велика кількість «ленінців», майже 80%, були малограмотними, а 6,5% були неписьменними.⁵¹ Така ж тенденція була й раніше, так станом на кінець 1921 р. у

⁴⁶ Даниленко В. М. Українізація: здобутки і втрати (20-30-ті роки). *Проблеми історії України: факти, судження пошуки*. 1992. Вип. 2. С. 80.

⁴⁷ Лукашук О. В. Зазнач. праця... С. 170.

⁴⁸ Олійник М. П. Трансформаційні процеси... С. 312.

⁴⁹ Лукашук О. В. Зазнач. праця. С. 170.

⁵⁰ Олійник М. Трансформаційні процеси на Поділлі в добу непу... Зазнач. праця... С. 33.

⁵¹ Там само. С. 45.

всій Волинській губернії, серед 2280 членів партії вищу освіту мали 6, середню – 159, при чому це були в основному містяни, початкову – 1745, домашню освіту чи самонавчання – 351, і неграмотні – 14.⁵² (див. Табл. 4.) Втім, були спроби й виправити таку ситуацію, так для підготовки необхідних кадрів засновували радянсько-партійні школи. Протягом 1921 – 1922 рр. були спроби створити такі школи в кожному повіті губернії, проте через нестачу необхідних ресурсів, відсутність лекторів та інших матеріалів змогла функціонувати лише одна губернська школа та одна повітова, яка розміщувалась в Житомирському повіті. Однак і ці школи не показували належної ефективності і підготовка партійних діячів в них була на низькому рівні.

Одночасно із «ленінським набором», розпочалась партійна політика по висуненню рядових та часто місцевих партійців на відповідальну роботу, що мало б тільки підігріти інтерес населення до вступу в партію. Втім, із всієї губернії впродовж року на такі посади було висунуто менше 100 осіб, що становило близько 15% таких посад в округах губернії. При чому більше 70% висуванців були робітниками, а до інших 30% відносились як селяни так і інші соціальні стани, що в черговий раз демонструє недовіру влади до селян, попри всілякі спроби довести протилежне. Показовим є також те, що більшовики особливо недовіряли та й не були впевнені в місцевих партійцях і тому близько 70% поданих заяв вони відхиляли, так у всій Україні було прийнято 36,5 % заяв, на Київщині – 34 %, на Поділлі – 38%, на Волині – 57 %.⁵³ Також, великий відсоток прийнятих заяв на Волині, пояснюється не довірою до місцевого населення, а невеликою загальною кількістю поданих заяв, тож відхилення більшості із них не закрило б навіть 10% означених посад.

Для отримання бажаного впливу на населення та для втілення ідеї «диктатури пролетаріату», яка проявлялась в принципі однопартійності та тоталітаризму, без чого система, яка розбудовувалась більшовиками не могла існувати, в першій половині 1920-х рр. розпочинається боротьба із залишками інших партій. Боротьба із ними проходила звичними для більшовиків методами: репресіями та різного роду

⁵² Всероссийская перепись членов РКП 1922 года. Вып. 2: Зазнач. праця... С. 40-41.

⁵³ Суспільство і влада в радянській Україні років непу (1921-1928). Колективна монографія. Том 2. Відп. ред. С. Кульчицький. Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. С. 122.

силовим тиском за допомогою ДПУ. Так, ще в квітні 1921 р. в рамках загальноукраїнської акції були проведені арешти меншовиків та есерів. Найдовше на території регіону боротьба проходила із членами партії УКП, втім і їх вдалось ліквідувати. Боротьба проходила також проти сіоністських партій та організацій.

Поступово, ще в період НЕПу, як по всій території СРСР, так і на Ізяславщині партійна влада поступово «зросталась» із державною. Поступово чим більше суверенізувався партійний апарат, тим більше наявна та нова членська маса ставала політично аморфною структурою, відбувався процес централізації влади. Так, не тільки на рівні регіонів ставало все менше реальних владних повноважень, а й на рівні республік. Також, сама партійна організація та її «двійник» в обличчі рад повністю проникли в суспільство руйнуючи різного роду горизонтальні зв'язки та створюючи в ньому структури залежні від себе. Поступово суспільство так чи так приймало нові, вертикальні зв'язки та атомізувалось, фактично без змоги чинити належний опір партії-державі, а також все більше людей адаптувалось до нових умов і вступало до парторганізації. Також, місцеві управлінці із плином часу, фактично, повністю втрачали можливість владної ініціативи та змушені були виконувати спущені «зверху» накази.⁵⁴

Вже у 1925 р. було проголошено загальнодержавний курс на індустріалізацію, однак не вказувалось як саме її здійснювати. Надмірні та нереалістичні плани капітального будівництва у промисловості довелось скорочувати тричі у 1925-1926 рр., щоб зберегти рівновагу на ринку. В пошуках додаткового фінансування індустріалізації, влада вдається до застосування «ножиць цін» – штучного заниження цін на товари сільськогосподарського виробництва, від чого особливо сильно страждали округи, які більшою мірою були орієнтовані на аграрне виробництво, однією із таких була Шепетівська округа. Хоча й рівень промислового виробництва Шепетівської округи був чи не найвищим серед інших округ правобережного підрайону, загальна залученість населення до промислового виробництва була низькою, та й сам підрайон, в загальному, значно поступався в

⁵⁴ Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Книга 2. Київ: Темпора, 2013. С. 100-105.

індустріалізації східним підрайонам.⁵⁵

Через такі заходи поступово порушується курс економічної рівноваги, який був фундаментом НЕПу, у радянській історіографії це називали «кризою нової економічної політики». Також НЕП сам по собі не стимулював розвиток великої промисловості, що в той час було необхідно державі. Так, наприклад, усі великі промислові заклади, які працювали в окрузі станом на 1925 р., були наслідком відновлення довоєнних потужностей і подальший розвиток промисловості, в рамках наявної системи, фактично не був можливий. Втім, це був лише один із економічних виявів кризи НЕПу. Наприкінці 1920-х років до влади в ЦК РКП(б) приходять Й. Сталін, усунувши своїх політичних конкурентів. Він розпочинає політику «індустріального наступу», яка в наявній ситуації потребувала колосальних ресурсів, які планували отримати із села. Втім, в рамках системи побудованої за період НЕПу це зробити не вдалось би, тож хоч НЕП ніхто офіційно не відміняв, про нього ніби забули, перейшовши одразу до політики індустріалізації та соціалістичного наступу на село.

Здійснення такої політики розпочалось ще із колективізації та додаткових реквізицій зерна в 1928 р. та посилилось в наступні роки. Так, в 1929 р. партійні діячі вищих рангів їздили до місцевих партійних комітетів і переконували місцевих партійних діячів в правильності політики, що здійснювалася в СРСР та необхідності слідувати наступним планам. Часто до такої роботи залучались працівники ДПУ, навіть на спільне засідання бюро Кам'янець-Подільського окружного КП(б)У в лютому 1929 р. приїхав голова ДПУ України В. Балицький.⁵⁶ Тож фактично із 1928 р. знову розпочинається продрозкладка, яка була ініційована вищим партійним керівництвом на чолі зі Сталіним.

Із збільшенням об'ємів реквізованого зерна, початком насильницької колективізації та посиленням адміністративного тиску на селянство призводить до так званої «хлібозаготівельної кризи» та до початку опору селянства. Відповідно до партійних директив вже в 1929-30 роках вилученню підлягав обширний список

⁵⁵ Районирование СССР. Сборник материалов по районированию с 1917 по 1925 год. / Под редакцией К. Д. Егорова. Москва : «Плановое хозяйство», 1926. С. 281-285.

⁵⁶ Політичні репресії радянської доби на Хмельниччині. Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Хмельницька область / Редакція тому: М. П. Вавринчук (голова), В.С. Гришук та ін.; Упорядники: В. Ю. Васильєв, Л. Л. Місінкевич, Р. Ю. Подкур. Кн. 1. Хмельницький, 2008. С. 32.

збіжжя селян, а вилучати його допомагати сільські активісти. Втім значного результату це не дало, адже в травні 1929 р. в Шепетівській окрузі заготували тільки 20,7% плану, а в червні – 17%.⁵⁷ Щодо колективізації, то на Ізяславщині поступово створювались та укрупнювались колективні господарства. Так, в 1929 році в Шепетівці було організовано колгосп «Більшовицька правда», в Ізяславі того ж створена артіль «Червона зірка», а наступного року організовано ТСОЗи «Краще життя» та «Шлях Жовтня», які пізніше були перетворені на комуни. У Славути наприкінці 1928 року на базі промислової артілі створено суконну фабрику, в 1929 р. організовано машинно-тракторну колону.⁵⁸ Матеріально-фінансова основа новоутворених колективних господарств складалась великою мірою із коштів та майна не лише селян-бідняків, як це було в раніше, а й середняків примусово включених до колгоспів, а також «розкуркулених» селян. Часто після заснування артілей, або ТСОЗів їх перетворювали на комуни, при цьому із примусовим усуспільненням як засобів виробництва так і житлових будівель, худоби тощо.

Активно проводилось і «розкуркулення», часто самі ж місцеві керівники вбачали в суцільній колективізації можливість до більш активного та жорсткого проведення «розкуркулення». Вже 7 лютого 1930 р. до місцевих органів ДПУ надійшов наказ про організацію операції по масовому виселенню «куркульського елемента» з України до Архангельської області, Комі АРСР і до Сибіру.⁵⁹ Із Шепетівської округи вивезення проводилось протягом 15 та 17 березня 1930 р. і в загальному із Вінницького адміністративного округу, куди входила Шепетівська округа було «розкуркулено» 122 тис. господарств із всього 154 тис., в число вивезених осіб складало близько 2500.⁶⁰ Також, під час проведення таких акцій могли закривати ринки, накладати заборону на торгівлю, закривати церкви перетворюючи їх на склади тощо. В Шепетівській окрузі «розкуркулення» набрало таких масштабів, що там практикувалися обшуки дворів «із стріляниною».⁶¹ І хоча

⁵⁷ Мовою документів. Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Хмельницька область. Зазнач. праця... С. 138.

⁵⁸ Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Хмельницька область / Ред. кол. тому: Мехеда М. І. (гол. редкол.), Гаврик Ю. О., Галай Д. М. (відп. секр. редкол.) АН УРСР. Інститут історії. Київ: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1971. С. 267., С. 465., С. 615.

⁵⁹ Кульчицький С. Червоний виклик. Зазнач. праця... С. 153.

⁶⁰ Політичні репресії радянської доби на Хмельниччині. Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Хмельницька область. Зазнач. праця... С. 34.

⁶¹ Там само. С. 35.

великою мірою атомізоване населення вже не могло почати організований опір владі, втім на Ізяславщині відбулись чи не наймасштабніші повстання на всій території Поділля, чому слугували попередні події опору більшовицькій владі, пасивний опір, який продовжувався і в час НЕПу а від того і неможливість побудувати в краї доволі розгалужену мережу партійних органів, через що «порядок» в краї підтримувався саме каральними органами.

Виступи на Ізяславщині розпочались із прикордонних сіл Плужненського району. Там населення, після реквізицій продовольства та реманенту, вночі організовано проникало до колгоспів і забирали своє усуспільнене майно. Такі акції дістали назву «волинки». Селяни мотивували свої дії тим, що політика місцевої влади помилкова та незаконна і центральна влада насправді не давала наказу на насильницьку колективізацію.⁶² Із посиленням тиску на населення, стали масштабнішими виступи селян, які переросли в повноцінне повстання і поширювались на всю Ізяславщину. Так, 20 лютого 1930 р. у Плужному на площі зібралось більше 1500 чоловік, які вимагали: «Геть колективізацію», «Геть радянську владу» та повертали своє майно. Виступ вдалось придушити тільки після залучення військових. В той час по всіх районах регіону прокотилась хвиля селянських виступів, наприклад Ізяславському, Шепетівському та Судилківському районах відбулись повстання майже у всіх селах району, у Ляховецькому в 19 селах, Антонінському – 25, Ганнопільському – 22 тощо.⁶³ Доходило до вбивства партійців, так в Шепетівському районі в ході повстання в жовтні було вбито голову Городищенської сільської Ради Д. Котика, а у вересні 1931 голову Михайлюцької сільської Ради Г. Шварца.⁶⁴

На місця, для придушення виступів направляли загони міліції, ДПУ тощо. Так, тільки за 1930 р. в 5 прикордонних районах було затримано більше 500 осіб під час виступів селян. Втім, такі заходи не спрацювали і вже в 1931 р. вдались до залучення армійських частин, які використовували кулемети і навіть гармати. В подальший час таких масових виступів вже не спостерігається. Також, влада

⁶² Політичні репресії радянської доби на Хмельниччині. Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Хмельницька область. Зазнач. праця... С. 35.

⁶³ Там само. С. 36.

⁶⁴ Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Хмельницька область. Зазнач. праця... С. 616.

меншою мірою використовувала збройний примус, частіше використовувався різного роду адміністративний тиск та погрози. Втім, темпи колективізації влада знижувати не хотіла і вже на січень 1932 р. у Вінницькій області, до якої входила Ізяславщина, рівень колективізації становив 60%.⁶⁵ Масштабні селянські виступи спонукали владу провести чистки в прикордонних регіонах серед населення та особливо серед місцевих національних меншин, серед яких більшість становили поляки. Так, «особливу увагу» мали звернути на Славутський, Ізяславський, Ляховецький, Теофіпольський, Волочиський, Юринецький, Чемеровецький райони, а до «особливо неблагонадійних» Шепетівський, Антонінський та Красилівський райони.⁶⁶

Всі ці заходи спричинили кризу сільськогосподарського виробництва. Новостворені колгоспи зазвичай були мало ефективні, люди силоміць приєднані до колгоспів відмовлялись належним чином працювати, мали низький рівень трудової дисципліни та й серед всіх інших членів колгоспів спостерігалась безвідповідальність, часто ставались крадіжки. Масові депортації та чистки знищили селян, які в основному були хорошими та ефективними господарями. За попередні роки відбулось також суттєве зменшення поголів'я худоби та домашньої птиці. За таких умов, в 1931-32 рр. влада вдається до ще масштабніших реквізицій зернових та поступово переходить до вилучення будь-якого збіжжя та продовольства. Селяни в свою чергу, попри погрози та заборони, починають виходити із колгоспів та приховувати продовольство. Втім, вже на початку 1932 р. Україну охопив голод.

Одночасно із накопиченням великої кількості продовольчих ресурсів Сталін планував повністю зламати опір селянства, як він сам виразився: нанести «сокрушительный удар». Зміст даної акції полягав у постійних обшуках прихованого зерна, одночасно із чим у селян відбиралась вся їжа та накладались

⁶⁵ Білик Г. Вальчук О. Опір селянства насильницької колективізації на Поділлі 1929-1933 рр. *Вінниччина: минуле та сьогодні. Краєзнавчі дослідження : матеріали XXXI Вінницької Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції 24-25 вересня 2020 р. (Присвячена 30-річчю з дня проголошення Декларації про державний суверенітет України)* / ред. кол. : Ю. А. Зінько (відп. редактор), С. А. Лапшин (відп. секр.), С. М. Василюк [та ін.]; Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського. Вінниця: Твори, 2020. С. 163.

⁶⁶ Політичні репресії радянської доби на Хмельниччині. Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Хмельницька область. Зазнач. праця... С. 37.

інші натуральні штрафи, також додавалась система «чорних дошок», яка накладала додаткові штрафи на все село та забороняла виїзд із нього. Так, селяни залишались повністю без їжі і без можливості покинути село. Поступово, протягом 1932-33 рр. хлібозаготівлі, які здійснювались силовими методами переросли в терор голодом, який маскувався під хлібозаготівлі.⁶⁷

Так, в серпні 1932 р. була прийнята постанова ВЦВК і РНК СРСР, що дозволяла покарання розстрілом за розкрадання майна колгоспів і кооперативів. Окрім того, репресії проти місцевого населення не припинялися, вже в листопаді того ж року було прийнято постанову «Про ліквідацію контрреволюційних гнізд і розгром куркульських груп».⁶⁸ Також, широких повноважень отримували хлібозаготівельні комісії. Окрім репресивних заходів щодо селян, арештовували також партійно-радянських керівників, які відмовлялись від виконання наказів влади. Так, прикордонна територія зазнала чи не найбільших репресій за першу половину 30-х рр. не тільки через свою «контрреволюційну засміченість», яка була чи не найбільшою в Україні, а й через масову тотально переважаючу кількість селян, відсутність пролетарських осередків та близьке розміщення до прямих ворогів – капіталістичних країн.

Тим часом Голодомор все посилювався і найбільша кількість жертв фіксується саме на початку і протягом 1933 р. Влада також помічає кількість смертей, так перший секретар Вінницького обкому КП(б) В. Чернявський у лютому 1933 р. писав до ЦК КП(б)У, що Голодомор в регіоні «набирає значних розмірів та характеру».⁶⁹ Так, за офіційними міжпартійними даними в квітні 1933 р. голодувало 385 населених пунктів у Вінницькій області із загальною чисельністю населенням 11 964 чол., а вже у травні того ж року – 400 сіл із 13 852 чол. Також, за офіційними, ймовірно зменшеними даними, на території області фіксувався 71 випадок людоїдства, 9 випадків труподства.⁷⁰ Навіть після початку та повного закінчення збору врожаю в 1933 р. голод не зупинявся. В січні 1934 р. секретар ЦК КП(б)У Косіор отримав доповідь в якій зазначалось, що у 1932 р. від голодної смерті у

⁶⁷ Кульчицький С. Сталінський «сокрушительный удар» 1932-1933 рр. Київ: Темпора, 2013. С. 230-234.

⁶⁸ Кульчицький С. Червоний виклик... Зазнач. праця... С. 195.

⁶⁹ Голод та Голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. Збірник документів та матеріалів... С. 259.

⁷⁰ Політичні репресії радянської доби на Хмельниччині. Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Хмельницька область. Зазнач. праця... С. 39.

Вінницькій області померло 86 984 осіб, в 1933 р. – 263 520 та у 1934 р. – 58 885.⁷¹ В цілому, дані цифри доволі близькі до сучасних досліджень, де вказується, що різниця в чисельності населення Вінницької області протягом 1932 – 1934 рр. складає близько 500 тис.⁷² Також, загальні втрати саме від Голодомору в цілому по Україні, за сучасними підрахунками, складають від 3 до 3,8 млн. осіб.⁷³

Також, із 1932 р. розпочинається активне переслідування національних менших. Спочатку проводяться обшуки та ревізії в польських школах, клубах та інших закладах культури. Вже в 1933 р. більшість польських шкіл реорганізують на українські школи, а частину закривають. Тоді ж скорочують кількість польськомовних видань та кількість польських закладів культури. У 1935 р. розпочинається ліквідація польських сільських рад та реорганізація їх на українські. Так, на території Шепетівського району було ліквідовано Городнявську, Мальованську, Судимонтську та Цмівську сільради та реорганізовано їх на українські. В загальному у 1935 р. у Вінницькій області було ліквідовано 59 польських сільрад та залишилось 12. Влада вдавалась також до переселення польського населення в інші регіони СРСР. Так, в 1935 р. була прийнята постанова «Про переселення з прикордонної смуги господарств у зв'язку з оборонними міркуваннями», планувалось виселити 8300 сімей із прикордонних районів, зокрема із Ізяславщини, та пересилити туди 4 тис. сімей із центральних регіонів. В на початку 1936 р. була нова хвиля переселень, за якою місцевим керівникам давалась більша ініціатива по відборі господарств, тож вони могли долучити до переселення «небажаних» для себе людей, при цьому не обмежуючись кількістю. Так, наприклад із районів Ізяславщини, а саме із Антонінського було відправлено 300 сімей, Полонського – 60, Ляховецького – 78, Ізяславського – 47 тощо. В загальному за 1936 р. тільки із 6 районів, Проскурівського, Шепетівського, Берездівського,

⁷¹ Політичні репресії радянської доби на Хмельниччині. Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Хмельницька область. Зазнач. праця... С. 41.

⁷² Романюк І., Романюк Б. Третій радянський Голодомор на Вінниччині: регіональний вимір. *Вінниччина: минуле та сьогодні. Краєзнавчі дослідження. Матеріали XXXIV Вінницької Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції*. 3 листопада 2022 р. / ред. кол. : Ю. А. Зінько (відп. редактор), С. Ю. Юзвак, В. О. Гребеньова (відп. секр.) та ін. Вінниця, 2022. С. 97.

⁷³ Політичні репресії радянської доби на Хмельниччині. Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Хмельницька область. Зазнач. праця... С. 44.

Славутського, Плужненського, Волочиського, було відправлено 2250 сімей.⁷⁴

В кінці 1936 р. розпочинається нова хвиля репресивних заходів в партійних управлінських структурах, яка поступово переростає у «великий терор». В новій хвилі репресій підозрюваними були не тільки «не соціалістичні елементи суспільства», а представники абсолютно всіх соціальних груп. Після зламу опору селянства, Сталін взявся за ліквідацію колишніх опозиціонерів, людей у відданості яких були сумніви, залишків «експлуаторських класів» тощо, все для того, щоб викоринити прояви вільнодумства в першу чергу у партійних діячів, а також у всіх інших верствах суспільства. Одночасно із тим, в Україні репресії набули національної спрямованості, звинувачення виносились через «націоналізм», «український шовінізм», «націоналістичний ухил» тощо. Так, вирішувалось ще одне питання, викоринення ознак національної ідентичності та заміна загальноімперською ідентичністю. Використовувались також, такі універсальні обвинувачення як «контрреволюційна», «антирадянська» «шпигунська діяльність» тощо.

Вже на початку 1937 р. було піддано до суду близько 600 партійців із Вінницької області, а в серпні того ж року на пленумі ЦК КП(б)У був підданий критиці перший секретар Вінницького обкому КП(б)У В. Чернявський. Вже у вересні 1937 р. його було заарештовано. В районах Ізяславщини теж проходили партійні чистки. Зокрема, завідувач культосвітнього відділу Шепетівського окружного КП(б)У М. Наймушин повідомляв, що в частині шкіл району певна кількість вчителів та працівників шкіл є «соціально ворожими працівниками» та наводив адреси шкіл та імена підозрюваних працівників, також вимагав відкрити справу на інспектора окрнаросвіти Маркевича та зняти його із посади.⁷⁵

В другій половині 1937 р. із затвердженням постанови Сталіна «Про антирадянські елементи» масові партійні чистки переростають у «великий терор». На території УРСР утворюється 45 міжрайонних оперативних груп, на території Ізяславщини така група працювала в Шепетівці. Одночасно із цим відбуваються

⁷⁴ Жезицький, В. Політичні репресії проти польського населення Поділля у другій половині 30-х років ХХ століття. *Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки*: матер. Міжнар. наук. конф., Хмельницький, 23-24 черв. 1999 р., Хмельницький: Поділля, С. 431.

⁷⁵ Місінкевич Л. «Великий терор» 1937–1938 рр. на Хмельниччині. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2008. 28. С. 125.

нові адміністративно-територіальні і утворюється Кам'янець-Подільська область, до якої тепер входить територія Ізяславщини. Так, в цій області передбачався арешт близько 4 тис. осіб із яких 1 тис. мала пройти по категорії розстріл. Спочатку розглядом даних справ займалися суди, втім масштаб репресій був значно більший тож був утворений позасудовий орган «трійка», який зазвичай складався із начальника підрозділу НКВС, секретаря обкому партії і прокурора. За протоколами рішень «трійки» при УНКВС по Кам'янець-Подільській області за період з 1937 – 1938 рр. було засуджено 9006 осіб, із них розстріляно в Шепетівці 430. Через велику кількість справ «трійки» не справлялись тож були засновані «вищі двійки», котрі опрацьовували додаткові справи. Так, за протоколами рішень «вищої двійки» по Кам'янець-Подільській області за період з 1937 – 1938 рр. було засуджено 4574 особи, із них розстріляно в Шепетівці 535. Тож, тільки за протоколами позасудових органів в Кам'янець-Подільській області за період з 1937 – 1938 рр. було засуджено 13 848 осіб, із яких розстріляно 13 275, що становило 96% від всіх засуджених.⁷⁶ Припинився «великий терор» наказом Сталіна в другій половині листопада 1938 р., поступово до кінця місяця припиняли роботу «трійки» та «двійки». Втім це не означало припинення репресій, лише зменшилась кількість репресованих. Так, у всій УРСР в 1939 р. було відкрито справи та заарештовано 12 тисяч осіб., у 1941 р. – 50 тис.⁷⁷

Ще одним важливим аспектом життя регіону та функціонування влади були адміністративно-територіальні перетворення. Такі перетворення виконували як допоміжну роль влади в кращому управлінні територіями, так і змінювали структуру самих територій, які часто мали інтегруватись в нові регіони. Окрім того, адміністративно-територіальні зміни в 1930-х рр. могли відбувались також із ідеологічних міркувань, коли суттєвих змін не відбувалось втім адміністрація змінювала своє розміщення. В будь-якому випадку адміністративно-територіальні зміни відіграли важливе значення в функціонуванні влади в Ізяславщині, а також відбилися на житті регіону.

Край, як і вся Волинська губернія, зазнали чи не найбільших територіальних

⁷⁶ Мовою документів. Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Хмельницька область. Зазнач. праця... С. 210.

⁷⁷ Там само. С. 82.

змін в процесі розгортання Перших визвольних змагань та встановлення більшовицької влади в Україні. Так, спочатку за Варшавським договором 1920 р. Волинська губернія втратила 5 повітів. Пізніше за Ризьким миром 1921 р., який фактично анулював договір 1920 р., до Польщі відійшло 6 повітів Волинської губернії та декілька окремих волостей. Як наслідок Заславський повіт став містити у собі 23 волості та став одним із найбільших повітів західної частини України, Старокостянтинівський зменшився до 15 волостей та утворився Полонський повіт до якого ввійшли 14 волостей.

Також, ще на початку 1920 р. в УСРР велись розмови щодо проведення масштабної адміністративно-територіальної реформи. Втім, далі розробки плану справа не зайшла. Вже активна підготовка до проведення такої реформи розпочалась тільки із кінця 1921 р. Так, за пропозицією Держплану УСРР ВУЦВК постановою «Про впорядкування і прискорення робіт з адміністративно-територіального поділу УСРР», яка була видана 1 лютого 1922 р., зобов'язував Держплан УСРР та НКВС підготувати детальний план районування України.⁷⁸ Так, чотирьохступинева система адміністративно-територіального поділу мала замінитись на триступневу. Вважалось, що це повинно наблизити органи влади до людей, а також зекономити кошти на утриманні органів влади. Також утворення округ мало б більшою мірою розкрити економічний потенціал територій, так як округи об'єднувались на основі господарських особливостей і економічного тяжіння територій. Втім це були не єдині причини такої реформи. Влада замовчувала ще одну не менш важливу причину. Так, раніше комітети КП(б)У, відділення міліції та ЧК-ДПУ знаходились в повітових і губерньському містах, що не дозволяло належним чином слідкувати за населенням. А вже після реформи компартійні і правоохоронні органи повинні були розміщуватись в окружному та районних містах, що значно розширювало мережу цих органів, відповідно дозволяло взяти під контроль більшу кількість населення. Вже у всіх подальших адміністративно-територіальних перетвореннях буде враховуватись районування, яке було випрацюване за цією реформою.

Так, із серпня 1922 р. розпочався перший етап реформи, а саме уточнення меж

⁷⁸ Олійник М. Трансформаційні процеси на Поділлі в добу непу... Зазнач. праця... С. 102.

населених пунктів та дослідження їх земельних ресурсів, проведення картографування місцевості тощо. Офіційно цей етап завершився в березні 1923 року. У Волинській губернії утворились Житомирська, Коростенська та Шепетівська округи. Заславський, Старокостянтинівський та частини Новоград-Волинського і Полонського повітів увійшли до складу Шепетівської округи. Другий етап включав у себе реформування волостей і створення районів. Цей етап закінчився під кінець 1923 р. За його результатами в Шепетівській окрузі було утворено 14 районів: Антонінський, Базалійський, Берездівський, Ганнопільський, Грицівський, Заславський, Красилівський, Ляховецький, Плужнянський, Полонський, Славутський, Старокостянтинівський, Теофіпольський, Шепетівський. На третьому етапі відбувалось районування сільрад, тобто скорочення їхньої кількості через укрупнення. І вже 5 – 10 травня 1925 р. на ІХ Всеукраїнському з'їзді Рад було розглянуте питання останнього етапу реформи, а саме скасування губерній. Так, за постановою ІХ Всеукраїнському з'їзді Рад 3 червня 1925 р. Волинську губернію було ліквідовано.⁷⁹

Вже із початком колективізації та загальним соціалістичним наступом на село, для влади потрібно було більше контролю на місцях, чого не могла забезпечити наявна триступенева система із центром в окрузі. Тож в 1930 р. починається проведення першого етапу нової адміністративно-територіальної реформи. При цьому в офіційних документах вказувалось, що такі зміни мали привести до розширення прав місцевих органів державної влади та зменшити бюджетні витрати. Так, до 15 вересня 1930 р. всі округи були ліквідовані, утворилась двоступенева система: центр-район, і район став основною ланкою в місцевій адміністративній системі. Вже в лютому 1931 р. було проведено укрупнення районів, в основному було ліквідовано суто сільські райони. Так, в Ізяславщині ліквідовано Плужненський, Ганнопільський та Красилівський райони, а їх території долучено до сусідніх районів.

Наступним етапом реформи було утворення областей. За відповідною постановою від 9 лютого 1932 р. в УСРР утворювалось 5 областей (Вінницьку,

⁷⁹ Адміністративно-територіальний поділ У.С.Р.Р. При 3-х ступневій системі врядування. (за даними на 1 жовтня 1925 року)./Видання центральної адміністративно-територіальної комісії. Харків : Червоний Друк, 1925. 113 С. 45-48.

Дніпропетровську, Київську, Одеську, Харківську) і відбувся перехід на триступеневу систему (центр-область-район), проте розмір областей все ще залишав за районною владою багато повноважень. Райони Ізяславщини повністю входили до складу Вінницької області. При цьому сама Вінницька область включала в себе територію нинішніх Вінницької, Хмельницької та частини Житомирської областей і мала в своєму складі 69 районів. Фактично дана реформа продовжувалась до 1935 р. і в її наступних етапах поступово уточнювались межі районів та областей, змінювалось підпорядкування деяких міст та районів, утворились ще дві області – Донецька та Чернігівська, а також 21 січня 1934 р. була перенесена столиця УСРР із Харкова до Києва. Щодо Ізяславщини тут подібні «уточнення» відбулись 26 лютого 1935 р., коли знову було відновлено Красилівський та Плужненський райони.⁸⁰ В результаті чого, разом із всіма відновленими районами по області, до Вінницької області почало входити 76 районів.

Протягом 1935-37 рр. відбувалась проміжна адміністративна реформа, яка стосувалась лише прикордонних територій Вінницької області. Данну реформу пояснювали необхідністю посилити керівництво господарським і соціально-культурним будівництвом в прикордонних районах. Втім, саме в цей час на прикордонних територіях проходили «чистики» серед населення та масові виселення людей. І як стане відомо в подальшому, розпорядження про кількість людей на виселення та на поселення із західних регіонів виписувались саме на новоутворенні округи. Також, здійснення окремого контролю та управління в територіально меншій одиниці ніж ціла область було в рази ефективнішим із погляду радянських спецслужб. Тож, в західній частині Вінницької області утворюються 3 округи: Кам'янець-Подільська, Проскурівська і Шепетівська. Ізяславщина в цей час починає входити до Шепетівського округу, який становив $\frac{3}{4}$ за співвідношенням територій до Шепетівської округи 1923-30 рр. Також, Шепетівський округ у своєму складі мав наступні райони: Антонінський, Берездівський, Грицівський, Заславський, Ляховецький, Полонський,

⁸⁰ Єсюнін С. Адміністративно-територіальний поділ Заславщини наприкінці XVIII – початку XXI століття. *Метафора спільного дому: Заславщина багатьох культур*. Ізяслав – Острого: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2006. С. 68.

Плужнянський, Славутський, Теофіпольський, Шепетівський.⁸¹ Тож, з одного боку в цей час в західних регіонах була встановлена чотирьох ступенева адміністративна система: центр-область-округ-район. А з іншого боку, округ був проміжною та непостійною ланкою цієї системи і на його адміністрацію в основному покладались питання міліцейсько-військового характеру, тож ця адміністративна ланка носила радше додатковий, напіввійськовий адміністративний характер.

В 1937 р. розпочалась підготовка до нової адміністративно-територіальної реформи, яка за своєю суттю була продовженням змін розпочатих ще на початку 1930-х рр. Так, 22 вересня 1937 р. ЦВК СРСР видав постанову за якою утворювалось 4 нових області, розділяючи при цьому Харківську, Київську, Вінницьку та Одеську області. Так, із західної частини Вінницької області була утворена нова прикордонна область – Кам'янець-Подільська, у складі якої було 36 районів, зокрема й райони Ізяславщини. Із утворенням даної області відпала потреба додаткових прикордонних округ, тож до кінця 1937 – початку 1938 рр. вони ліквідовуються.⁸² При цьому, протягом даного часу проходили масові репресії проти населення і при утворенні нової області частина в'язнів та справ засуджених була переведена до управління нової області. Окрім того, справи якими опікувалась окружна адміністрація були розділені між двома областями, часто без фактичного переведення в'язнів або засуджених під управління органів цих областей, що значно завадить в подальшому підрахунку кількості жертв «великого терору». Також, вже в травні 1941 р. центр Кам'янець-Подільської області був перенесений із міста Кам'янець-Подільський, яке розміщувалось на самому півдні області, до міста Проскурів, що фактично було по центру області.

Висновок до розділу 1. Отже, із середини 1920 р. більшовики змогли захопити всю територію Ізяславщини, та почали встановлення своєї, а також впровадження елементів комунізму. Через потужний опір селянства, більшовицька влада швидко змінює напрям своєї діяльності та в 1921 р. впроваджує НЕП, який в повній мірі почав діяти аж в кінці 1923 р. Проте більшовицька влада досі була чужою, фактично – окупаційною, для місцевого українського сільського населення. Влада спробувала

⁸¹ Народне господарство УСРР: статистичний довідник. Управління народно-господарського обліку УСРР. Київ. 1935. С. 14.

⁸² Єсюнін С. Адміністративно-територіальний поділ Заславщини наприкінці XVIII–початку XXI століття... С. 69.

отримати довіру населення через українізацію партосередків, «ленінського набору» 1924 р., та висуненням рядових партійців на відповідальну роботу. Втім, дана політика суттєвого успіху не принесла. Разом із цим партійна влада поступово «зросталась» із держаною та набирала тоталітарних ознак. Вже наприкінці 1920-х років до влади в ЦК РКП(б) приходять Й. Сталін і розпочинається період «великого перелому». Так, в кінці 1920-х рр. розпочинається насильницька колективізація, посиленням адміністративного тиску на селянство, реквізиції продовольства у великих об'ємах тощо. Через таку політику розпочинаються масштабні селянські повстання. Плануючи повністю зламати опір селянства Сталін наказує продовжити реквізиції продовольства. В результаті чого розпочинається штучно створений масовий голод, який тривав до 1933-34 рр. В той же час, розпочинається активне переслідування національних менших. В кінці 1936 р. розпочинається нова хвиля репресивних заходів в партійних управлінських структурах, яка поступово переростає у «великий терор». Такими заходами більшовицькій владі вдається встановити повний контроль над населенням.

Також, в цей час відбулась чимала кількість адміністративно-територіальних перетворень. Так, в 1922 – 25 рр. була утворена Шепетівська округа куди ввійшла територія Ізяславщини, а в 1925 р. було ліквідовано губернії. Вже в 1930 р., всі округи були ліквідовані, утворилась двоступенева система: центр-район. В лютому 1932 р., тоді було утворено Вінницьку область, куди ввійшли райони Ізяславщини. Протягом 1935-37 рр. відбувалась проміжна адміністративна реформа, в результаті якої утворився Шепетівський округ, який містив в собі територію Ізяславщини. Вже в 1937 р. була утворена нова прикордонна область – Кам'янець-Подільська, у складі якої були райони Ізяславщини. Також, із утворенням даної області ліквідовуються прикордонні округи.

РОЗДІЛ II. ДЕМОГРАФІЧНІ ТА СОЦІАЛЬНІ ЗМІНИ В ІЗЯСЛАВЩИНІ В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

Демографічні та соціальні зміни є доволі важливими для розуміння умов, в яких існує як весь соціум певного регіону, так і його окремі представники, особливо коли регіон протягом певного часу зазнає таких радикальних змін. Так, ще в час Першої світової війни розпочались ті зміни, які будуть мати безпосередній вплив на ситуацію в Ізяславщині вже в міжвоєнний період. Для початку варто зазначити, масштабна війна, яка хоча б частково проходить на території країни проживання досліджуваного соціуму вже буде мати певний вплив на суспільство. Це зокрема, проведення мобілізації на території регіону, вплив інформаційної політики чи пропаганди країни тощо. Втім, протягом Першої світової війни Ізяславщина опинилась в районі дій Південно-Західного фронту, що ще більшою мірою відобразилось на населення. Тут перебували штаби військових з'єднань, польові шпиталі тощо. Також, проводились часті реквізиції фуражу, мобілізації населення із їх транспортними засобами на виконання тилових робіт, постачання боєприпасів на фронт, мобілізації людських резервів фронту, які негативно вплинули, як на сам розвиток регіону так і на населення. Велике скупчення військових викликало епідемії, які мали не менший вплив на демографічне становище краю, особливо на міста.⁸³

Пізніші зміни пов'язані із приходом більшовиків до влади в Ізяславщині. Так, із 1919 по 1923-24 рр. край охопив повстанський рух проти більшовицької влади, також в цей час більшовики вдавались до репресій та спроб змінити соціальну структуру суспільства, застосовуючи міжреспубліканські міграції, економічний та адміністративний тиск на окремі версти населення тощо. Також, періодично ставались «голодні роки» в регіоні, зокрема голод 1921-23 рр. Впровадження НЕПу та часткова лібералізація життя теж викликали особливі явища в суспільстві, зокрема відбувся ментальний та соціальний розрив між старою буржуазією та тією, що виникла під час НЕПу. Також, протягом цього

⁸³ Ковальчук С. Славути. Минуле і сучасне. Київ: ФОП Мельник А. А., 2016. С. 189.

періоду відбувається становлення більшовицької влади в обличчі рад та комуністичної партії, яка в цей же час «зливається» із державою. Вже від кінця 1920-х і протягом 1930-х рр. будуть відбуватись дещо відмінні процеси, що приведе зовсім інших змін у суспільстві, тож для початку варто розглядати тільки період НЕПу.

Одним із середовищ, яке зазнало чи не найбільших демографічних та соціальних змін в цей час були міста, тож для початку варто зосередитись тільки на демографічних змінах в містах. Необхідність розглядати спочатку міста викликана й специфікою адміністративно-територіальних перетворень в міжвоєнний період та спробами більшовицької влади приховати реальні наслідки їхньої політики, через що точно визначити демографічні зміни в сільській місцевості доволі важко. Натомість вже на прикладі міст, можна побачити важливі регіональні особливості Ізяславщини.

Тож складається така ситуація, що від кінця ХІХ до початку ХХ ст. (1917 р.) населення міст та містечок краю поступово зростає, хоч і приріст населення був менший за середній показник на Волині. А від 1917 р. кількість населення міст та містечок регіону різко знижується, при чому рівень зниження був найбільшим серед інших міст та містечок Волинської губернії. Так, за період 16 років (1897 – 1913 рр.), населення в містах та містечках регіону збільшилося в середньому на 25-30%, що було найнижчим показником у Волинській губернії (в середньому 45%). А в період із 1913 до 1917 рр. приріст склав в середньому 25%, що було більш наближено до середнього значення волинських міст за цей період (30%).⁸⁴ Так, в 1917 р. кількість населення в Ізяславі, Шепетівці, Славуті налічувалась – 17 243, 9 840, 12 105 чол. відповідно. Втім, за наступні 6 років (до 1923 р. – часу стабілізації) кількість населення зменшується в середньому на 45%. Це був один із найбільших показників на Волині. Таке стрімке падіння чисельності населення пов'язане із причинами описаними вище. (див. Табл. 7.)

Із 1923 р. фіксується стабілізація чисельності населення міст та початок їх

⁸⁴ Прищеп О. П. Демографічні зміни в урбанізаційному процесі на Волині (ІІ пол. ХІХ ст. – початок ХХ ст.). *Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Зб. ст.)*. Київ : Рідний край, 1999. Вип. 7. С. 69.

зростання. Це зумовлено загальною стабілізацією регіону в 1923 р. Так за міським переписом 1923 р. фіксується наступна чисельність населення: Ізяслав – 9 395 чол., Шепетівка – 6 378 чол., Славута – 7 323 чол.⁸⁵ А вже за переписом населення 1926 р.: Ізяслав – 11 707 чол., Шепетівка – 14 693 чол., Славута – 10 478 чол.⁸⁶ (див. Табл. 7.) Відповідно до цього, за 3 роки чисельність населення цих міст та містечок зросла в середньому на 35 %, що було одним із найбільших показників серед всіх міст УСРР. Так, кількість всіх міських жителів УСРР станом на 1923 р. становила – 5 081,7 тис., а вже в 1926 р. – 5 373,6 тис. Відповідно чисельність міського населення зросла в середньому на 6%.⁸⁷

Така стрімка урбанізація була спричинена в першу чергу стабілізацією в регіоні та у всій країні. Також, економічною привабливістю деяких міст та регіонів, так наприклад, вузловий залізничний центр та центр округи – Шепетівка зростає дуже стрімко. Тут кількість населення збільшилась більше ніж на 100%. Окремою причиною було те, що штучний приріст населення міст переважав над природнім. Населення деяких міст поповнювалось за рахунок внутрішніх та міжреспубліканських міграцій. А також, швидше відновлювалась чисельність населення міст, які найбільше постраждали від війни та які раніше більш масово покидало населення. Наприклад, кількість населення прикордонного Ізяслава, який чи не найбільше постраждав від воєнних дій, збільшилась на 25%. Тож, зростання чисельності населення в містах Шепетівської округи було не рівномірним та залежало від різних факторів.

Щодо національного складу міст, то в порівнянні із 1897 р. в деяких аспектах збереглись особливості розвитку міст південно-східної Волині, а в деяких відбулись зміни. Так, за переписом 1897 р. першою за чисельністю національністю були євреї – близько 51% із всіх міст губернії, другою українці –

⁸⁵ Всесоюзная городская перепись 1923 года : в 2 т. Итоги промышленной переписи. *Труды Центрального Статистического управления*. Т. 27, вып 1. Москва, 1926. С. 427-432.

⁸⁶ Всесоюзная перепись населения 1926 года. Украинская Социалистическая Советская Республика. Правобережный подрайон. Левобережный подрайон: народность, родной язык, возраст, грамотность. / Центральное статистическое управление СССР, Отдел переписи. Том XII. Москва : Издание ЦСУ Союза ССР, 1928. С 47-53.;

⁸⁷ Тарапон О., Демографічний, національний та соціальний склад населення УСРР-УРСР 1920-1930-х рр. У розрізі повсякденного життя. *Наукові записки з української історії*. 2012. Вип. 32. С. 127.

близько 20%, третьою росіяни – близько 19%. Говорячи за міста південно-східної Волині, то в цей час вони характеризувались більшим показником питомої ваги українців та відносно низькою чисельністю росіян. Так, станом на 1897 р. у Ізяславі питома вага євреїв серед всього населення становила 48%, українців – 31%, росіян – 14%. (див. **Табл. 8.**) Окремої уваги заслуговують містечка Славута та Шепетівка, населення яких відповідно до перепису 1897 р. так і не було зараховане до міського населення. Втім ці містечка відігравали важливе значення у торгово-промисловому відношенні волинських міст, на що зокрема вказує загальна динаміка росту чисельності населення цих містечок та, наприклад, те, що Славута за обсягом виробленої продукції більш ніж у 10 разів випереджала свій повітовий центр Ізяслав.

Вже від кінця XIX ст. до початку XX ст. у всіх містах Волині проявляється тенденція до зниження чисельності росіян та зростання загальної питомої ваги українців. Особливим в даному аспекті було місто Ізяслав, так як за цей час чисельність українців в місті перевищила чисельність євреїв, що було унікальним для Волині. Так, станом на 1912 р. серед всіх міст Волинської губернії євреї становили 48,7%, українці – 33,3%, поляки – 11,7%. Щодо Ізяслава то питома вага українців була найбільшою – 48,6%, другими за чисельністю були євреї – 43%⁸⁸. Це пов'язано в першу чергу із тим, що чисельність населення Ізяслава зростала саме за рахунок сільського українського населення, і така тенденція буде проявлятися і надалі. Звертаючи увагу на містечка Славута та Шепетівка, то даних щодо національного складу населення цих містечок, протягом кінця XIX ст. початку XX ст. немає, втім можна припустити, що за чисельністю тут домінувало єврейське населення. На це вказує ряд факторів, зокрема високий рівень розвитку торгово-промислового комплексу, наявність в містечках із початку XX ст. товариств взаємного кредиту (даного товариства не було в Ізяславі), також кількість єврейського населення, яке проживало поза Ізяславом. Так, всього в повіті налічувалось 27 713 чол. із яких тільки 5 991, себто 22%, проживало в повітовому місті, це один із найнижчих показників в

⁸⁸ Матеріали Подворной переписи Волинской губернии в 1912 году. Изяславский уезд. Житомир, 1914. С 28.

губернії. Відповідно до цього єврейське населення селилось в більш економічно привабливих містечках. До цього ж кількість єврейського населення в цих містечках вже в 1926 р. була вищою в порівнянні із іншими містами південно-східної Волині. (див. Табл. 9.)

Станом на 1926 р. в багатьох аспектах ситуація змінилась. Одна із важливих змін – це зміна обліку міст та додання нових категорій поселень до міських. Так, після територіально-адміністративної реформи 1923-25 рр. до міських населених пунктів зараховувались: міста, поселення міського типу, містечка. Всього на території Шепетівської округи стало 10 міських населених пунктів, серед яких 4 міста: Ізяслав, Полонне, Старокостянтинів, Шепетівка; 1 поселення міського типу: Славути; 5 містечок: Аннопіль, Ляхівці, Понінка, Теофіполь, Ямпіль. Щодо Ізяславщини в цей період, то тут нараховувалось 6 міських поселень, зокрема 2 міста: Ізяслав та Шепетівка; 1 поселення міського типу: Славути; 3 містечка: Аннопіль, Ляхівці та Ямпіль⁸⁹. Відповідно загальний національний склад міських населених пунктів буде вираховуватись із урахуванням населення всіх груп.

В загальному по всіх містах округи найбільш численними стали українці (із 82 052 чол. 40 722 чол. українців) із загальною питомою вагою 49.6%, окрім поселення міського типу – Славути, де питома вага українців становила тільки 34%. Це пояснюється тим, що в основному приріст міського населення відбувався за рахунок українського сільського населення. Особливо активно цей процес почав відбуватись із 1923 р. після початку стабілізації в регіоні. Так, у всіх містах та багатьох містечках почали домінувати українці, зокрема Ізяслав – 56% та Шепетівка – 53%. Дана тенденція зберігалась і у всій Україні. Так, питома вага українського населення серед всіх міст УСРР становила 47%. Звісно варто враховувати місцеві особливості, зокрема те, що на сході та півдні УСРР частка українського населення була дещо нижча. (див. Табл. 10.)

Другими за чисельністю були євреї (із 82 052 чол. 30 227 чол. євреїв) із

⁸⁹ Адміністраційно-територіальний поділ У.С.Р.Р. При 3-х ступневій системі врядування. (за даними на 1 жовтня 1925 року)./Видання центральної адміністраційно-територіальної комісії. Харків : Червоний Друк, 1925. 113 С. 45-48.

питомою вагою 36.8%. Лише в Славуті єврейське населення домінувало за чисельністю 4 701 чол. із 10 478 чол., що становило 45% від всього населення. Також, відбулось загальне чисельне зменшення кількості євреїв у великих містах та деяких містечках. Так, наприклад у Ізяславі у 1912 р. налічувалось 6 365 євреїв, а в 1926 р. – 3 820 чол.⁹⁰ Це пов'язано із подіями Першої світової війни, Перших визвольних змагань та повстанського руху на території краю. Так, протягом цих періодів частина євреїв покинула міста та переселилась на інші території, частина переїхала в містечка, які поступово розвивались та були економічно привабливим. Також не варто відкидати і жертви серед єврейського населення під час епідемій чи бойових дій. Очевидно, що такі жертви були і серед інших національностей, чи не найбільше серед українців. Втім зменшення загальної питомої ваги єврейського населення міст відбувалось ще й тому, що воно поповнювалось в основному за рахунок природного приросту, а українське населення, наприклад, окрім природного приросту ще й за рахунок урбанізаційних та міграційних процесів. Варто зазначити, що в окремих містах, в основному в тих, де й в попередні роки була відносно висока частка єврейського населення, питома вага була вище 40%. Щодо загальноукраїнських показників, то питома вага єврейського населення в усіх містах УСРР становила 22%. Тож, така особливість Волині, як велика кількість єврейського населення в містах (та раніше його чисельне домінування) все ще залишалась. (див. Табл. 10.)

Наступною за чисельністю національністю були поляки. Їхня загальна кількість в містах округи зменшилась не суттєво і зменшення спричинене тими ж обставинами, що й у інших національностей. Також, загальна питома вага зменшилась до 7.1%, що закономірно на фоні зростання загальної чисельності міського населення, яке поповнювалось в основному українцями. У більшості міст їх питома вага не перевищувала 5%, окрім Шепетівки, де питома вага польського населення становила 10%⁹¹. Швидке зростання кількості поляків в

⁹⁰ Всесоюзная перепись населения 1926 года... С 47-53.; Материалы Подворной переписи Волынской губернии в 1912 году... С 28.

⁹¹ Там само.

Шепетівці пов'язано із економічною привабливістю окружного центру. В даному аспекті міста Ізяславщини сильно відрізняються від загальноукраїнських тенденцій, так як питома вага польського населення у всіх містах УСРР становила всього 1.8%. Така особливість була закономірною, зважаючи на попередні події в історії та відносно велику кількість польського населення (у порівнянні з іншими територіями України), яке жило на території Волині.

Наступними за чисельністю були росіяни (4 297 чол.) із питомою вагою в усіх містах 5.2%. У більшості міст питома вага росіян не перевищувала 4%, а в містечках 2-3%, окрім Шепетівки, де їх питома вага становила 7% (1 072 чол.)⁹². Що було спричинено, як економічною привабливістю міста, так і тим, що росіяни виконували управлінські функції та були основними партійними діячами. Вирішити дану проблему мав «ленінський набір» 1924 р., тобто залучення до партії та роботи в місцевих органах відданих радянській владі місцевих робітників і селян. Втім, він не був до кінця ефективний, особливо в оружних центрах, де і на час перепису працювала велика кількість росіян, часто не місцевого походження. Щодо питомої ваги росіян в усіх містах УСРР, то вона становила 25%, що було значно більше ніж в містах округи. Основна маса росіян в українських містах працювала в партійних органах або ж у промисловості. Також, у всіх містах округи проживало до 1% німців, певна кількість греків, в основному в Славуті. В даному аспекті Славута була унікальною, так як там, не тільки домінувало за чисельністю єврейське населення, а й питома вага населення, яке за переписом 1926 р. потрапило в графу «інші» становило аж 16%.⁹³ (див. Табл. 10.)

Щодо статевого складу населення міст, то станом на 1926 р. він відповідав середнім показникам міст підрайону. Так, кількість чоловічого населення у всіх містах 41 490 чол., а жіночого 40 619 чол. Відповідно, в містах не спостерігалось загального дисбалансу між чоловічим та жіночим населенням, який був в сільській місцевості. Адже міське населення могло поповнюватись, як із

⁹² Всесоюзная перепись населения 1926 года... С 49.

⁹³ Там само.

природного приросту так і штучного – урбанізації, міграцій тощо. Втім, в містах все ще зберігався статеві-віковий дисбаланс населення. Так, кількість міських жителів віком 15-19 років становила: чоловіків – 4 107, жінок – 5 364; віком 20-24 років: чоловіків – 7 441, жінок – 4 564; віком 25-29 років становила: чоловіків – 3 698, жінок – 4 013. Така ситуація склалась через велику кількість «економічно активного» чоловічого населення, яке переселялось у міста, і найбільше такого населення припадає на вік 19–25 р.⁹⁴

Втім, наслідки подій 1917-22 рр. відбилися у ще одному аспекті – це зниження кількості дітей віком від 5 до 10 років, що гальмувало природній приріст населення міст. Так, станом на 1926 р. кількість міських жителів віком 15-19 років становила: чоловіків – 4 107, жінок – 5 364; віком 10-14 років: чоловіків – 4 089, жінок – 4 218; віком 5-9 років: чоловіків – 3 653, жінок – 3 440. Діти віком 5-9 років якраз народжувались в проміжку між 1917 та 1921 роками, тож закономірно, що в цей час часто помирали вже народжені діти так і в загальному народжувалось менше дітей. Варто також відмітити, що у віковій групі 0-4 р. кількість населення була: чоловіків – 5 039, жінок – 4 843. Це діти народжені після стабілізації ситуації в регіоні і їх кількість відповідала становищу мирного часу. (див. Табл. 18.)

Так, демографічні та соціальні зміни в сільській місцевості краю в основному мали ті ж особливості та причини, що і зміни в містах. Проте, варто відмітити, що масовий повстанський рух проти більшовицької влади розгорнувся саме в селах, також саме сільське населення найбільше постраждало від політики «воєнного комунізму» та голоду.

Такі події, спричинили зменшення загальної кількості сільського населення. Втім, є ряд факторів, які утруднюють визначення кількості втрат населення в сільських місцевостях. Так, в 1923 – 1925 р. проводилась нова адміністративно-територіальна реформа і перепис 1926 р. складався за новими адміністративними кордонами. Також, перепис населення у переламний період стабілізації – 1923 р. проводився тільки в містах. Зважаючи на ці обставини не

⁹⁴ Всесоюзная перепись населения 1926 года... С 121-128.;

вдасться вирахувати точну кількість втрат населення в Ізяславщині. Втім, зважаючи на попередні дослідження можна говорити що кількість сільського населення округи могла в певній мірі відновитись до 1926 р. Так на 1000 осіб населення на рік припадало природного приросту: 1896 – 1900 – 20,3, 1901 – 1905 – 18,0, 1906 – 1910 – 18,2, 1924 – 24,2, що становило ледь не 2 % від всього населення за рік, втім для Волині такий показник коливався в районі 1-1,5% до початку ХХ ст. та ймовірно більше 1.5% після.⁹⁵

Все ж, приблизне число змін в наявному населенні Ізяславщини можна визначити. Враховуючи, коливання природного приросту населення після 1900 р., як середнє між 1% і 1.5%. то, населення Шепетівської округи в 1926 р. могло становити близько 700 тис. (707 503) осіб, одночасно з тим варто враховувати статистичну похибку та те, що приріст населення розрахований статично, без врахування подій, які могли б його знизити. Тим часом за переписом населення 1926 р. кількість населення Шепетівської округи становить 659 746 осіб. Тож, кількість осіб на яку знизилось населення може становити близько 30 – 40 тис. При цьому варто враховувати, що ця цифра відображає все населення як сіл так і міст, яке могло померти в наслідок бойових дій чи голоду, могло виїхати із даної території чи просто не народитись так як народжуваність в умовах війни знижується. Реальна ж цифра втрат населення в результаті бойових дій, розстрілів чи голоду може бути менша в 2 рази.

Приблизно такі ж дані підтверджують й інші показники, наприклад, статевий склад населення. Так, серед сільського населення Заславського повіту станом на 1897 р. статевий склад населення був наступний: 97 197 ч. та 100 145 ж. загалом – 197 342 особи. Як помітно звідси у повітах чисельність сільського населення була переважно рівною. Відповідно до перепису 1926 р. ситуація змінилась кардинально. Так, серед сільського населення Ізяславщини кількість чоловіків становила 278 961 особу та жінок – 298 422 особи. Тож різниця в кількості населення дорівнює – 19 461 особу.⁹⁶ (див. Табл. 18.) Така велика

⁹⁵ Тарапон О., Значч. праця... С. 126.

⁹⁶ Всесоюзная перепись населения 1926 года... С 121-128.;

диспропорція серед статевого складу населення, якраз може свідчити про зменшення кількості саме чоловічого населення через постійні воєнні дії, так як відбувалась мобілізації чоловічого місцевого населення до армії УНР та приєднання до повстанського руху, так і мобілізації місцевого населення із сторони більшовиків. Також, така велика різниця статевого складу була притаманна виключно прикордонним регіонам.

Якщо міське населення могло поповнюватись, як із природного приросту так і штучного – урбанізації, міграцій тощо, що й демонструє статевий склад населення міст Ізяславщини. То сільське населення поповнюватись в основному із природного приросту та рідше за рахунок міграцій. Тож такої проблеми серед міст Шепетівської округи не було, кількість чоловічого населення серед міських жителів – 41 447 осіб, жінок – 40 605 осіб.⁹⁷

Проблему із якою стикнулось село Ізяславщини, яскравіше демонструє статеві-віковий склад населення. Так, смерть великої кількості чоловічого населення підтверджує ще й дисбаланс у дорослих вікових категоріях. Так, у когортах із 20 по 40 років, кількість жіночого населення в середньому переважає на 2 тис. (наприклад, 30-34 р. – 16 653 ч., 18 431 ж., 35-39 р. – 14 878 ч., 16 925 ж.). Наприклад в Заславському повіті в 1897 р. ця ж вікова група була практично рівною за чисельністю – 30-39 р. – 11 507 ч., 11 619 ж.⁹⁸ (див. Табл. 19.)

Ще одним наслідком подій 1914-1923 рр. це зниження кількості дітей віком від 5 до 15 років. Це було зумовлено Першою світовою війною, радянсько-українськими війнами, масовим голодом 1921-1922 рр. У цей період, як помирали вже народженні діти так і в загальному народжувалось менше дітей. Тож, наприклад у Заславському повіті в 1897 р. кількість дітей вікової групи 1- 9 р. становила 23 912 ч. і 24 256 ж. та вікової групи 10 – 19 р. – 21 045 ч. і 23 041 ж., що було ледь не в 2 рази більше вікової групи 20-29 (14 782 ч. і 16 764 ж.) Такі показники різниці між вказаними віковими групами відповідали нормальному природному приросту населення. А у 1926 р. в Ізяславщині

⁹⁷ Всесоюзная перепись населения 1926 года... С. 132.

⁹⁸ Первая всеобщая перепись населения Российской Империи, 1897 г...С. 245-253;

кількість дітей вікової групи 5 – 9 та 10 – 14 р. становила 32 070 ч., 31 816 ж. і 32 732 ч., 37 107 ж. відповідно. Така ситуація створила проблему для нормального природного приросту населення в подальші роки. Варто також відмітити, що у віковій групі 0 – 4 р. кількість населення була 43 103 ч. і 42 503. Це діти народжені після стабілізації ситуації в регіоні і їх кількість відповідала становищу мирного часу. (див. Табл. 18.)

Щодо національного складу сільського населення Ізяславщини то суттєвих змін не відбулось. Так, в 1897 р. домінуючою нацією були українці із питомою вагою населення – 79.7%.⁹⁹ У 1926 р. все так же домінуючою нацією залишались українці із питомою вагою населення – 85.8%. При цьому можна помітити суттєве зростання питомої ваги українців, що було через загальне пропорційне зменшення кількості всіх національностей в попередні роки, втім абсолютна кількість українців була вища, тож їх кількість швидше збільшується при нормальному прирості населення. Ще однією та не менш важливою причиною є зміна врахування міських поселень, якщо за переписом 1897 р. Шепетівка та Славута так і не були внесені до перепису населення як міста, то в 1926 р. вони вже рахуються містами. Тож, єврейське населення, яке жило під час перепису 1897 р. в Шепетівці та Славуті було зараховано до сільського. Окрім того, перепис 1926р. дещо змінює стратифікацію міських поселень та додає до них ще декілька міст. Так, питома вага єврейського населення за переписом 1897 р. була 11%, що було другим показником серед сільської місцевості Ізяславщини. Вже в 1926 р. показник питомої ваги євреїв знижується до 3.1%, що поступається чисельності поляків в 1926 р.¹⁰⁰ Це все ще було викликано тими ж факторами, що описано вище.

Щодо інших національностей, то питома вага поляків за переписом 1897 р. становила 7.1%, що було третім за кількістю показником. Вже в 1926 р. питома вага поляків в сільських місцевостях збільшується до 9.4%, що становить другий за чисельністю показник.¹⁰¹ Це теж частково пов'язано із перерахуванням

⁹⁹ Первая всеобщая перепись населения Российской Империи... С. 245.

¹⁰⁰ Всесоюзная перепись населения 1926 года... С. 139.

¹⁰¹ Там само.

деяких міських поселень до міст, адже основна маса польського населення проживала в основному в сільській місцевості, часто у окремих польських селах. Менших змін зазнала частка росіян, у 1897 р. їх питома вага становила – 0.96%, а в 1926 р. – 0.6%. Можна згадати також те, що питома вага німців в 1897 р. становила – 0.86%, і на території регіону були німецькі поселення, втім вже в 1926 р. їх питома вага була меншою за 0.5%.¹⁰² (див. Табл. 20., Табл. 21.)

Певні зміни відбулись і в соціальній структурі населення, що в основному, було пов'язано із НЕПом та відносною лібералізацією, а також із подіями 1917-22 рр. В даному аспекті територія південно-східної Волині мала свої особливості. Так, всю територію краю більшовики змогли захопити тільки в 1920 р. а повноцінно встановити свою владу вдалось тільки в кінці 1922 – на початку 1923 рр., тобто в час коли НЕП уже починав діяти. Також, попередні спроби провести комунізацію та здійснення продрозкладки наштовхнулись на тотальний спротив населення. Діяльність більшовицьких організації всіляко гальмувалась, зокрема і через недостатність та маргіналізованість наявних кадрів. Навіть під час НЕПу пасивний опір населення продовжувався. Все це привело до того, що початкова спроба більшовицької комунізації не тривала настільки довго, як в інших регіонах України, а отже не привела до радикальних соціальних перетворень за короткий термін більшовицького наступу. Особливістю було також прикордонне розташування округи.

Окрім того, точне встановлення соціальних змін наштовхується на ряд нюансів пов'язаних з особливостями переписів населення. Так, поділ всього населення здійснювався на самодіяльне та несамодіяльне населення, відповідно до наявності чи відсутності власних засобів до існування. До самодіяльного населення відносили всіх хто мав якесь джерело засобів до існування – заробіток, стипендію, пенсію тощо. Тобто, в дану категорію відносилось як «економічно активне», так і «пасивне» населення. Щодо поділу самодіяльного населення на соціальні категорії, то основну різницю становить спосіб використання власної праці – за наймом або поза ним. До першої групи відносились наймані

¹⁰² Всесоюзная перепись населения 1926 года... С. 139.

працівники, а саме – робітники, службовці та прислуга. До другої – хазяї/господарі всіх рівнів та члени сім'ї, що допомагають в роботі, а також особи вільних професій – лікарі, адвокати, вчителі та ін.

Щодо самодіяльного населення міст Ізяславщини, то порівняно із 1897 р. ситуація змінилась, так у всіх містах губернії цей показник становив 44%, а в містах південно-східної Волині в середньому 39%.¹⁰³ Втім, це без врахування економічно розвинених містечок – Славути та Шепетівки. Зважаючи на подальший розвиток регіону, та враховуючи населення містечок, що активно розвивались, питома вага самодіяльного населення повинна зростати. Вже станом на 1923 р. питома вага самодіяльного населення міст округи зменшується до 39%, що було наслідком більшовицької політики (варто враховувати і певну похибку при укладанні міського перепису населення 1923 р. та опису округ 1926 р.). Втім, в 1926 р. питома вага самодіяльного населення дорівнювала вже 48%, що було наслідком функціонування НЕПу. Даний показник був на 2% більше за середній показник всіх міських поселень Правобережного підрайону (46%).¹⁰⁴(див. Табл. 11., табл. 12.)

Відповідно до особливостей перепису 1926 р. самодіяльне населення розділялось за способом здійснення власної праці – за наймом або поза ним, про що згадувалось вище. І вже в даних групах окремо визначались соціальні категорії. Втім, перепис населення 1897 р. такого поділу не мав, тож доцільно буде розглянути самодіяльне населення за переписом 1926 р., як єдину групу поділену на соціальні категорії.

В 1897 р. серед самодіяльного населення всіх міст губернії за питоною вагою домінувало населення зайняте в таких заняттях як: армія – 28%, промисловість – 16%, торгівля – 12%. Щодо міст південно-східної Волині то приблизно зберігалась загальногубернська тенденція, втім із деякими відмінностями. Так, в Ізяславі кількість людей зайнятих в армійській справі становила 36%, що було доволі високим показником і спричинене постійним

¹⁰³ Первая всеобщая перепись населения Российской Империи... С. 243.

¹⁰⁴ Всесоюзная перепись населения 1926 года... С. 145, 112.

розміщенням певної частини офіцерів російського війська в колишньому палаці Сангушків та квартируванням регулярних частин в місті. Також, чималий відсоток припадав на промисловість і становив 18%.¹⁰⁵ Втім, варто зважати, що даний показник включає як фабрично-заводську так і кустарно-ремісничу промисловість, і на останню припадав більший відсоток людей залучених до цієї сфери заняття. Також, вже в цей час в містах південно-східної Волині проявляється тенденція до збільшення кількості міського населення, яке займається сільським господарством. Так, в Ізяславі цей показник становив 6% і в подальшому ці показники будуть зростати. (див. Табл. 11.)

Протягом наступних років зазначені тенденції розвитку міст зберігались. В 1923 р. із зниженням загальної питомої ваги самодіяльного населення, переважали такі заняття як: сільське господарство – 34%, державна служба – 25%, кустарно-реміснича промисловість – 16%. Високий показник державних службовців в містах був пов'язаний із тим, що до цієї категорії включали також працівників міліції та інших структур внутрішніх органів. Відповідно в прикордонному Ізяславі кількість держ. службовців була найвища – 44%. Щодо зайнятості в промисловості то в даному аспекті передувала Славута, де питома вага населення зайнятого в фабрично-заводській та кустарно-ремісничій промисловості становила 19% і 22% відповідно, що пояснювалось наявністю великої кількості заводів та фабрик. В цей час активно починає розвиватись окружний центр – Шепетівка. Високий відсоток населення даного міста було залучене до діяльності в промисловості: фабрично-заводська – 9%, кустарно-реміснича – 15%. Також, так як Шепетівка була вузловим залізничним центром, то саме тут була найбільша питома вага населення залученого до торгівлі – 10% та діяльності в сфері залізничного транспорту – 8%.¹⁰⁶ (див. Табл. 13.)

В подальші роки функціонуванням НЕПу, зберігалась тенденція до збільшення кількості міських жителів зайнятих сільським господарством. Так, середній показник загальної питомої ваги самодіяльного населення зайнятого

¹⁰⁵ Первая всеобщая перепись населения Российской Империи... С. 243-248.

¹⁰⁶ Всесоюзная городская перепись 1923 года : в 2 т. Итоги промышленной переписи. Труды Центрального Статистического управления. Т. 27, вып 1. Москва, 1926. С. 431-437.

сільським господарством станом на 1926 р. становив вже 36%, в той час як у всіх містах підрайону цей показник становив 30%. Це пов'язано, як із тим, що в загальному, Ізяславщина мала аграрний характер – 87% населення проживало в селі (у всій Україні 81%) та населення міст поповнювалось в основному за рахунок українських селян, так і те, що частина промислових потужностей округи так і не була відновлена під час НЕПу, усі великі промислові заклади, які працювали в окрузі станом на 1925 р., були наслідком відновлення довоєнних потужностей.

Зростає також зайнятість міського населення в торгівлі, яка становила 6%, у містах підрайону – 5%. Стрімке зростання залученості до торгівлі, в основному пов'язано із функціонуванням НЕПу. Втім, перепис відображає лише відсоток офіційно залученого населення до торгівлі, а в цей час, особливо в прикордонних регіонах, активно побутувала нелегальна та контрабандна торгівля. Втім порівнюючи кількість залученого населення до торгівлі із офіційними даними, щодо торгівельних закладів у міських поселеннях регіону отримаємо наступні показники. Так, кількість залученого населення становила 2 193 чол., а станом на 1925 р. чисельність торговельних закладів у регіоні була така: державних – 32, кооперативних – 310, приватних – 1682.¹⁰⁷ Зважаючи на те, що в цю кількість людей входять господарі і члени сім'ї, що їм допомагають, а також зміну чисельності торгових закладів до часу проведення перепису, отримуємо релевантні показники. (див. Табл. 14.)

Відбулись зміни і серед різних груп населення міст. Питома вага робітників у 1923 р. серед всіх міст округи була 21%. Закономірно, що в більш промислово розвинених містах цей показник був вищий, зокрема в Славуті він становив 32%, де розміщувались одні з найбільших заводів округи – суконний та цукровий заводи.¹⁰⁸ Іншою групою найманих працівників були службовці, їх питома вага станом на 1923 р. серед населення всіх міст округи становила 16%. Найбільше їх було в окружному центрі – 24%. Певний відсоток серед службовців

¹⁰⁷ Матеріали до опису округ УСРР. Шепетівська округа. Харків : Центральне статистичне управління УСРР, 1926. С. 12.

¹⁰⁸ Там само.

займала й прислуга, вже за переписом 1926 р. її включать в окрему категорію службовців. (див. Табл. 15.)

Вже в 1926 р. загальна питома вага робітників в містах округи знизилась до 14%. Це було пов'язано в першу чергу із зростанням питомої ваги іншої групи населення – господарів та членів сім'ї, що їм допомагають, що відбувалось на фоні стрімкого зростання загальної чисельності населення міст округи. Тож, можна говорити про те, що чисельно кількість робітників не знизилась. Така ж ситуація відбулась із службовцями, які тепер становили 13% від іншого самодіяльного населення міст округи. Також, прислуга за переписом 1926 р. відносилась до окремої категорії і становила 2%¹⁰⁹. Варто зазначити й те, що прислугую працювали виключно жінки. В цілому, протягом цього періоду, хоч і знижується питома вага даних груп населення, втім їхня кількість зростає відповідно до загальної кількості населення.

Щодо залученості робітників до різних галузей праці то найбільший відсоток відносився до промисловості, а саме фабрично-заводська промисловість – 47%, кустарно-ремісничка промисловість – 10%. Такі показники були вищі, а ніж серед іншого міського населення підрайону, де питома вага робітників залучених до фабрично-заводської промисловості становила 32%.¹¹⁰ Така різниця була спричинена з одного боку високим рівнем промислового розвитку округи в порівнянні із іншими округами Правобережного та Поліського підрайонів, а з іншого низькою залученістю робітників до інших галузей. Також, певний відсоток робітників, а саме – 8%, був залучений до роботи із залізничним транспортом. (див. Табл. 16.)

Щодо сільських поселень, то кількість соціальних перетворень тут була не такою суттєвою, втім вони підкреслюють специфіку як регіону так і всього підрайону в цілому. Так, щодо ситуації станом на 1897 р., то питома вага самодіяльного населення була нижча ніж у містах і становила 21%. Щодо основного заняття в сільських місцевостях – сільського господарства, то в

¹⁰⁹ Всесоюзная перепись населения 1926 года... С. 201.

¹¹⁰ Там само. С. 201, 221.

Заславському повіті питома вага людей, які ним займались становила 65%, у всіх сільських поселеннях губернії цей показник становив 67%. Пов'язаним із цим показником є також питома вага населення задіяна у торгівлі, так в повіті цей показник становив 7%, а в губернії тільки 4%. Така різниця зумовлена вище загаданим не зарахуванням в переписі деяких міських поселень до міст, через що їх населення відносилось до сільської місцевості. Тож, при включені Славути та Шепетівки до міських поселень питома вага людей, які займаються торгівлею в сільських місцевостях та тих, що віднесені до категорії «інші», дещо знизилась би. Натомість вищою стала б питома вага людей зайнятих в сільському господарстві. Також, в повіті питома вага населення сільських поселень, що займались промисловістю становить 6%.¹¹¹

Вже в 1926 р. в сільських поселеннях Ізяславщини можна спостерігати певні зміни. Так, через згадані вище спроби більшовиків запровадити елементи комунізму багато господарств було зруйновано, особливо тих, які займались промислами. Також, велика кількість млинів, які були одним із основних доходів для місцевих підприємців, були виведені із ладу, а деякі опинились на прикордонні, що суттєво знижувало їх рентабельність. Також, розширився список міських поселень, куди вже були зараховані не тільки Шепетівка і Славути а й інші. Варто заважати й на демографічні зміни на селі протягом попереднього часу. Так, в окрузі питома вага всього самодіяльного населення становила 67%, рівно такий же показник був по всіх інших сільських місцевостях підрайону. Закономірно й те, що питома вага групи «Господарі та члени сім'ї, що їм допомагають» становила 97%, стільки ж у всьому підрайоні. Тут варто зазначити, що до цієї групи відносились не тільки люди, які займались сільським господарством, а й ті, хто займався промислами чи міг надавати різні послуги за рахунок свого господарства. Питома вага робітників та службовців становила 2% та 1% відповідно. Щодо несамодіяльного населення, то воно становило 33%.¹¹² Ідентичні показники були й у загальному по сільських місцевостях підрайону.

¹¹¹ Первая всеобщая перепись населения Российской Империи... С. 247-251.

¹¹² Всесоюзная перепись населения 1926 года... С. 201-205.

(див. Табл. 11., табл. 12.)

Ще однією і певним чином новою групою населення була нова буржуазія, або ж непмани. Через політику «воєнного комунізму» фактично повністю зникає стара буржуазія. Через це стався розрив зв'язків між старою, дореволюційною буржуазією та новою – «непівською». В нових радянських умовах старі норми професійної етики серед непманів девальвувались. Вони часто не цурались незаконних методів накопичення капіталу, а інколи звичайного шахрайства. За міським переписом населення 1923 р. та переписом населення 1926 р. нова буржуазія відносилась до категорії «господарі та члени сім'ї, що їм допомагають». Також загальна кількість населення даної категорії репрезентує загальну кількість людей залучених до підприємницької діяльності, як власників так і їх працівників, а також представників деяких вільних професій, які займались приватною практикою. Варто відмітити й те, що непманська буржуазія складала чисельну категорію міського населення і характеризувалася значною соціальною градацією – від власників фабрик до господарів-одинаків, які працювали самостійно.¹¹³

Станом на 1923 р. питома вага «господарів» в містах регіону складала 27% від самодіяльного населення. Так, ще в 1923 р. дана група населення перевищувала питому вагу робітників та службовців. Найбільша питома вага підприємців була в Шепетівці - 26%, найменша в Славуті – 21%.¹¹⁴ Такий розподіл впливає із особливостей округи, яка мала аграрний характер, а промисловість концентрувалась в декількох центрах, серед яких і була Славута. Від цього часу і далі буде проявлятися тенденція до зростання чисельності міських підприємців зайнятих в сільському господарстві, особливо в містах без належного торгового обороту.

В подальші роки кількість непманів в окрузі активно зростає. І вже станом на 1926 р. їх питома вага серед самодіяльного міського населення становить 52%, при чому таке зростання відбувається на фоні загального збільшення кількості

¹¹³ Кравченко А., Соціально-професійна класифікація непманів українського міста. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки* : Міжвід. зб. наук. пр. 2006. Вип. 15. С. 67.

¹¹⁴ Всесоюзная городская перепись 1923 года... С. 431-437.

міського населення. Варто відмітити, що така питома вага підприємців була доволі високою в порівнянні із середнім показником всіх міст підрайону, де цей показник становив 38%. Окрім того, збільшується й кількість підприємців зайнятих в сільському господарстві, яка становила 68%, що відповідало аграрному характеру округи. Збільшення зокрема пов'язане із приростом міського населення за рахунок українських селян, та тим, що до даної категорії «господарів та членів сім'ї» записували всіх хто брав участь у діяльності господарства. Порівняно невисокою була залученість непманів до кустарно-ремісничої промисловості та становила тільки 18%. На рівні із іншими містами підрайону була залученість підприємців до торгівлі, яка становила 11%. (див. Табл. 17.)

Важливо відмітити, що до самодіяльного населення належали не тільки групи населення, які працювали за наймом і поза ним, а й «економічно пасивне», яке в переписі не вказувалось та відносилось до категорії «інших». Серед такого населення були люди, які отримували прибуток як від пенсії, стипендії або інших виплат держави, так і від здачі у найм житлових приміщень, посередництва між продавцем і покупцем, спекулятивної торгівлі тощо. Осіб, які займались даними видами діяльності відносили до категорії «рант'є» та «маклери». Хоч і більшовицька влада всіляко боролась із такими методами заробітку, кількість представників таких категорії населення зростала під час НЕПу.

В кінці 1920-х рр. розпочинаються нові зміни, які були спричинені переходом до політики індустріалізації та соціалістичного наступу на село і відбувались вони із кінця 1920-х рр. Так, розпочинається насильницька колективізація, посиленням адміністративного тиску на селянство, проводиться «розкуркулення» та виселення великої кількості населення. В 1932-33 р. на території краю лютував Голодомор, жертвами якого стали десятки тисяч жителів Ізяславщини. Також, із 1932 р. розпочинається активне переслідування національних менших, особливо поляків. Пізніше в 1937-38 рр. розпочинається нова хвиля репресивних заходів – «великий терор», що забрав життя тисяч жителів регіону. Паралельно із цим відбувається жорстка соціальна уніфікація

суспільства. Всі ці події були безпосереднім фактором, який стимулював активніші демографічні та соціальні зміни різних типів та характерів.

Втім, влада не могла не зреагувати на таку ситуацію і робила все, щоб приховати та замаскувати великі втрати населення. Так, ще в лютому 1930 року був ліквідований ЦСУ УСРР, а питаннями статистики мав займатись економіко-статистичний сектор, який був утворений у складі Держплану УСРР. Фактично з цього ліквідується інституційна самостійність статистики. Також із 1930-х років розпочинаються проблеми із проведенням обчислення міграцій населення та урбанізації. Також, в 1930-х рр. значний рівень недообліку був серед смертей немовлят, який міг коливатись від 20% до 25%, а в період Голодомору, 1932-33 рр. був більше 60%.¹¹⁵

Вже із 1930 року розпочалась підготовка до проведення нового перепису населення, викликана як необхідністю загального обліку населення, так і обліку після введення продовольчих карток. Даний перепис готувався протягом декількох років і планувався на грудень 1933 р., втім після проведення пробного перепису 1932 р. його відтермінували до 1934 р. Причиною цього переносу було те, що вже пробний перепис відображав зменшення кількості населення в різних регіонах при номінальному додатному природному прирості.¹¹⁶ Тож, влада вирішила його відтермінувати, щоб приховати наслідки своєї політики. Проте, в 1932 р. демографічна катастрофа тільки розпочалась і найбільша кількість смертей від Голодомору фіксується саме в 1933 р. Також, зменшення кількості населення відбувалось через «розкуркулення», яке досі тривало, подальші репресивні заходи. Тож, даний перепис відтермінували аж декілька разів, доки РНК СРСР постановою від 28 квітня 1937 року, затвердило перепис на січень 1937 року. При цьому до організації перепису був залучений безпосередньо Сталін, тож він вжив додаткових заходів по прихованню

¹¹⁵ Гладун О., Рудницький О. Статистика населення в Україні в 1920–1930-ті роки. *Демографія та соціальна економіка*. 2009. № 2. С. 52.

¹¹⁶ Жиромская В. Социальный состав и занятия населения России в конце 1930-х гг. *Проблемы истории массовых политических репрессий в СССР. К 70-летию Всесоюзной переписи населения 1939 года: материалы VI Международной научной конференции*. Краснодар: Экоинвест, 2010. С. 28-29.

демографічних втрат.¹¹⁷ Так, із бланку перепису було вилучено «місце народження та тривалість проживання», «тривалість перебування у шлюбі», що робило неможливим визначити постійне населення. Також, було знято питання щодо «джерел засобів існування», що унеможливило прослідковування соціальних змін в 1930-ті рр., що дозволяло приховати масштаби «розкуркулення», репресій проти інтелігенції тощо. Також, сам перепис мав бути одноденний і критичний момент визначався на ніч з 5 на 6 січня, яке припадало якраз на початок Різдва, коли міграційна активність населення є однією із найвищих.

Проте навіть такі заходи не допомогли, вже побіжні результати, ще до опрацювання всього масиву інформації, показали велику кількість втрат серед Українського населення. Так, за офіційними даними влади у всьому СРСР в 1927 р. проживало 147 931 тис. осіб. На початку 1930-х Держплан СРСР розрахував приріст населення на попередні роки і з певними корекціями та врахуванням щорічного природного приросту населення в 2,2-2,3%, кількість населення СРСР мала становити 180 700 тис. осіб., втім вже за зретагованими та виправленими даними кількість населення СРСР в 1937 р. становила близько 165 868 тис. осіб.¹¹⁸ При цьому кількість населення УРСР в 1937 р. була меншою ніж в 1926 р. на 630 тис. осіб. Тож, влада оголосила цей перепис методологічно невірним, а дані в ньому помилковими та дефектними. Матеріали самого перепису засекретили на десятиліття, а організаторів репресували.

Щодо Ізяславщини, то за наявними даними перепису 1937 р. можна приблизно визначити кількість населення в межах Вінницької області та Шепетівської округи. При цьому варто зважати, що через адміністративно-територіальні зміни в 1930-х рр., від числа районів Шепетівського округу в 1926 р. відняті показники Ганнопільського, Базалійського та Старокостянтинівського районів, які в 1937 р. вже не входили до нього. Так, кількість населення в сільських місцевостях в межах Вінницької області станом на 1926 р. становило 2

¹¹⁷ Гладун О., Рудницький О. Статистика населення в Україні в 1920–1930-ті роки... С. 53.

¹¹⁸ Жиромская В. Социальный состав и занятия населения России в конце 1930-х гг... С. 31.

379,2 тис., а станом на 1937 р. 2 017,1 тис. осіб, що є 84,8% від кількості населення в 1926 р. Також, щодо кількості населення в сільських місцевостях в межах Шепетівського округу, то станом на 1926 р. воно становило 423,5 тис., а станом на 1937 р. – 349,9 тис. осіб., що в свою чергу є 82% від кількості осіб в 1926 р. Варто вказати такий нюанс, що за підрахунками викладеними в одному із досліджень, відсоток сільського населення округи 1937 р. становив 93,7 % від 1926 р.¹¹⁹ Втім, такий відсоток вірний для всього населення округи, разом із містами.

При цьому, якщо відштовхуватись від кількості сільського населення в 349,9 тис. то кількість міського населення має становити 103,4 тис. осіб. Відраховуючи населення міст, які не входили до округу в 1930-х рр., кількість міського населення Шепетівської округи в 1926 р. становила 65 252 осіб, , себто при загальному зниженні кількості населення, кількість населення міст округи становила 158% від кількості населення міст в 1926 р. Якщо ж, відштовхуватись від даних по кількості населення в окремих містах, то загальна кількість населення міст в 1937 р. буде становити 69 тис. осіб.¹²⁰ Це в свою чергу буде становити 105,7 % від населення міст в 1926 р. На це також вказують дані НКФ за 1936 р., які були визнані помилковими та вже під час перепису 1937 р. ці «помилки» спробували «вирішити». Так, за даними 1937 р. кількість населення округи складала 453,3 тис. осіб. Втім, за даними НКФ, загальна кількість осіб в окрузі складатиме 393,9 тис. станом на 1936 р., при цьому кількість міського населення становитиме 50 тис. осіб. Також, варто враховувати можливий недооблік населення в 1-2%, природній приріст населення за 1936-37 рр. та урбанізацію, тож населення міст скоріше буде становити саме 69 тис. осіб, а не 103,4 тис. Так, можлива більш реальна цифра міського населення округи в 60-65 тис. осіб.¹²¹ (див. Табл. 22)

Втім, спираючись на наявні дані міського населення, перераховане

¹¹⁹ Кульчицький С., Єфіменко Г. Демографічні наслідки Голодомору 1933 р. в Україні. Всесоюзний перепис 1937 р. в Україні: документи та матеріали. НАН України. Інститут історії України. Київ: Інститут історії України НАН України, 2003. С. 86.

¹²⁰ Там само. С. 121.

¹²¹ Там само.

населення сільських регіонів буде становити 384 тис. осіб, що в свою чергу становитиме вже 90,7% від населення сільських регіонів в 1926 р. Проте і такі цифри дещо резонують із відсотком всього населення округи в 1937 р. у співставленні із 1926 р. З одного боку, це може бути результатом, як завищення кількості населення в певних регіонах за переписом 1937 р., так і недообліком населення за 1926 р., який мав місце бути, а також можлива зміна системи обліку міст між переписами. Адже за 1926 р. міське населення проживало в 6 поселеннях, а за 1937 р. тільки в 4.¹²² Також, варто зважати й на те, що ці дані не враховують тимчасове населення чи раніше переміщене. В даному контексті треба враховувати й специфіку Ізяславщини. Так, протягом 1930-х рр. активно проводилось «розкуркулення» та виселення людей, на місце яких переселяли інших, ще більш активно переселяли поляків, які становили значну частку населення в даному регіоні та в багатьох випадках на цю територію заселяли людей із центральних регіонів України. Адже, як зазначалось вище, радянська влада особливо активно стежила за прикордонними регіонами, особливо після повстань 1932-33 рр. Ще одна особливість полягала в тому, що на час 1930-х рр. велика кількість міського населення округи теж займалась сільським господарством, тож і населення міст заходу УРСР, яке більшою мірою займалось сільським господарством ніж населення в індустріалізованих містах, проте були й більшою мірою індустріалізовані міста, зокрема Шепетівка та Славута, де населення знизилось не суттєво. Тож, реальна відсоткова кількість втрат в окрузі може прямувати до загальнообласного значення в 85-90% від показників 1926 р.

Тут варто зазначити, що в цілому, навіть такий показник можна вважати не дуже високим в порівнянні із іншими округами України, так як в деяких показник співвідношення кількості сільського населення в 1937 р. до 1926 р. дорівнює 50%, а то й 40%, як наприклад Сніжнянський (Донецької) – 44%, Кривоозерський (Одеської) – 45,7%, Мостовський (Одеської) – 49,2% тощо.¹²³

Одночасно із тим були й фактори, які дозволили західним регіонам УРСР

¹²² Кульчицький С., Єфіменко Г. Демографічні наслідки Голодомору 1933 р. в Україні... С. 121.

¹²³ Там само... С. 121-123.

постраждати менше від Голодомору ніж іншим регіонам, зокрема Київській та Харківській областям. Так, попри особливу неприязнь до західних регіонів, влада не стала вилучати абсолютно все продовольство у прикордонних регіонах. До того ж, ще в 1932 р. неодноразово селяни прикордонних районів пробували перейти кордон організованими групами, особливо в регіоні колишнього Ганнопільського району, де по смузі кордону проходила лісиста місцевість.¹²⁴ Втім, наскільки успішні ці спроби були не вказувалось. Також, менше постраждали сільські поселення Чернігівської області через «прозорість» кордону з Білоруссю у поліських лісах. Також, Полісся мало й певні природні ресурси, які селяни могли отримати шляхом збиральництва – гриби, ягоди, рибу тощо. В даному контексті доцільно також згадати Ізяславщину, адже саме частина цієї території, із всієї території Вінницької області, відноситься до Малого Полісся, де теж можна було виживати шляхом збиральництва.

Щодо показників окремих районів, то найбільше зниження кількості всього населення району, як сільського так і міського, фіксується саме в суто сільських районах, де не було міст та тих, які не входили до території Малого Полісся. Серед таких районів були Ляховецький із кількістю населення 1937 р. у відсотках до 1926 р. в 89,7% та Плузненський – 84,8%. Хоча Плузненський район більшою мірою й належав до Малого Полісся і межував із кордоном, частина його території була заболочена, особливо в прикордонні. Серед регіонів населення яких в 1937 р. у відсотках до 1926 р. становило близько 90% були Антонівський – 96,7%, Березівський – 92,1%, Грицівський – 92,9%. Були також регіони, кількість населення, яких виросла Шепетівський – 99,8%, Ізяславський – 100,9%, Славутський – 105,4%.¹²⁵ (див. Табл. 22) Саме в цих регіонах розміщувались міста та були підприємства на яких працював доволі високий відсоток робітників (як для регіону), які отримували продукцію за картками. Тож, можливий такий варіант, що певна кількість сільського населення змогла пробратись до міста та вижити, у випадку Ізяславського району два цукрові

¹²⁴ Мовою документів. Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Хмельницька область... С. 107 с.

¹²⁵ Кульчицький С., Єфіменко Г. Демографічні наслідки Голодомору 1933 р. в Україні... С. 144.

заводи працювали в сільській місцевості. Частково про це й свідчить збільшення частки українців в містах за цей час.

Щодо національного складу населення, то загальноукраїнські показники 1937 р. відносно 1926 р. були наступні: українці – 84,7 %, росіяни – 120,7 %, білоруси – 102,9 %, євреї – 101,6 %, азербайджанці – 125,1 %, німці – 92,9 %, узбеки – 115 %.¹²⁶ Із цих даних помітно, що Голодомор та репресії торкнулись саме українського населення та інших національних меншин в Україні, таких як поляки, німці, чехи тощо. При цьому, зменшення місцевого населення влада хотіла компенсувати міжреспубліканськими міграціями, переселяючи в Україну росіян, білорусів, азербайджанців, узбеків тощо.

Щодо наступного перепису населення, то за постановою Раднаркому СРСР від вересня 1937 р. новий перепис мав бути проведений вже в 1939 р., датою проведення було обрано 17 січня. Також, цей перепис вже враховував наявне населення з поміткою про тимчасове проживання, втім досі не було пунктів по яких можна було б точно визначити соціальні зміни. При перевірці матеріалів перепису врахували й нюанси, щодо приховання кількості втрат людського населення. Так, сам перепис проводився настільки ретельно, що недообліку населення тут не могло бути, а радше навпаки. До осіб переписаних звичайним порядком додавались й ті, хто був переписаний через контрольний бланк – це близько 1142 тис. осіб (що становило 0,68%), при цьому враховувалась і поправка на недооблік в 1%, що становило 1684 тис. осіб. Власне із цього і сформувалась цифра в 170 126 тис. осіб у всьому СРСР, яка була озвучена на партійному з'їзді в 1939 р.¹²⁷ В цілому, більшість дослідників, вказують, що кількість доданого населення по СРСР було саме 2,9 млн. При цьому, цю цифру «рознесли» по всій території СРСР, особливо в регіонах де населення «не вистачало». Взятє «додаткове населення» було із частини спецконтингенту – ув'язнених, військовослужбовці, спецслужбовців. Так, в місцях де ув'язнених було надто багато частину переписували в інший регіон. В цілому, за спецпереписом проведеним НКВС, перерозподілили по інших регіонах близько 759,6 тис. ув'язнених. Щодо військовослужбовців то були переписані ті, хто не

¹²⁶ Кульчицький С., Єфіменко Г. Демографічні наслідки Голодомору 1933 р. в Україні... С. 114.

¹²⁷ Тольц М. Итоги переписи населения СССР 1939 г.: две проблемы адекватности. *Демографическое обозрение* 7(1). 2020. С. 107.

входив до офіційної кількості військових в – 1,3 млн. осіб. Тож, коли після перепису військових виявилось 2,1 млн. 807,8 тис. перерозподілили в інші регіони.¹²⁸ Варто зазначити й те, що основні підсумки перепису були опубліковані тільки в 1992 р., до цього публікувались короткі підсумки та окремі фрагменти.

Щодо населення Ізяславщини в 1939 р. то загальна чисельність населення районів колишньої округи за переписом 1939 р. становила 485 270 осіб. В порівнянні із даними 1937 р. кількість населення збільшилась на 7%. Щодо сільських місцевостей, то цей показник збільшився до 416 466 осіб, і відносно 1937 р. зріс на 8%. В свою чергу кількість міського населення збільшилась 68 804 осіб, і в порівнянні із 1937 р. він зріс на 4-8%.¹²⁹ В цілому такі дані є релевантні враховуючи щорічний середній природній приріст населення в 2%, міжреспубліканські міграції та загальний переоблік та надбавку в 2% до кількості населення за переписом 1939 р. При цьому варто зважати, що до 1939 р. і далі продовжувались репресії проти населення. (див. Табл. 23)

Щодо національного складу населення в загальному по Ізяславщині, то домінувало, як і в попередні роки українське населення із показником 83,7%, причому цей показник був вищий ніж у 1926 р. на 2% (81,3%).¹³⁰ Зростання питомої ваги українців, попри репресії та загальне стрімке зниження чисельності населення протягом Голодомору, спричинене тим, що знижувалась кількість населення й інших національних менших, які не поповнювались за рахунок міжреспубліканських міграцій, зокрема поляків, німців, чехів. Також, через загально більшу кількість українців, за сталого природного приросту, кількісно більше буде ставати саме українців. Варто зазначити й те, що через описані події, за абсолютними цифрами українців стало менше або ж вони залишились на рівні кінця 1920-х рр., так в 1926 р. 536 026 осіб, а в 1939 р. 405 991, при цьому варто брати поправку на відрахування 3 районів від означеної території в 1939 р.

Наступними були євреї, їх питома вага хоч і знизилась до 6,5% в 1939 р. проти 7,3% в 1926 р., їх загальна абсолютна кількість в регіоні встигла відновитись до

¹²⁸ Гладун О., Рудницький О. Статистика населення в Україні в 1920–1930-ті роки... С. 55.

¹²⁹ Всесоюзная перепись населения 1939 года: Основные итоги / Под ред. Ю. А. Полякова. Москва: Наука, 1992. С. 35-36.

¹³⁰ Всесоюзная перепись населения 1939 года: Национальный состав населения районов, районных центров, городов и крупных сельских населенных пунктов / Под ред. Ю. А. Полякова. Москва: Наука, 1992. С. 278-297.

рівня кінця 1920-х рр. і чисельно вони становили 31 523 осіб.¹³¹ При цьому євреї не настільки сильно постраждали від репресій, як інші національності. Наступними за питомою вагою були поляки із показником в 4,6% в 1939 р. та 9,1% в 1926 р. Зокрема, поляки стали однією із націй, представників якої як репресували так і виселяли в інші регіони СРСР. Також, в абсолютних числах, польське населення польське населення змогло тільки на половину відновити свою чисельність в 1939 р., яка становила 22 317 чол. в порівнянні із 1926 р., із показником в 60 215 чол., при врахуванні 3 додаткових районів. В цілому, всі ці наслідки були спричинені чинниками описаними вище.

Наступною за питомою вагою національністю були росіяни, їх питома вага в 1939 р. збільшилась до 3,7%, в порівнянні із 1926 р., коли даний показник був 1,1%.¹³² Таке збільшення теж спричинене політикою влади, а саме міжреспубліканськими міграціями. Так, штучно збільшувалась кількість не тільки росіян, а й інших національностей на території України, які загальним числом «заміняли» втрати серед українського, польського, чеського населення. Щодо абсолютних чисел то на території регіону було 17 772 росіян в 1939 р., натомість в 1926 р. їх чисельність становила 7 565 осіб. Збільшилась також питома вага інших національностей до 1,8%. Приблизно така ж ситуація спостерігалась і в усій Кам'янець-Подільській області. (див. Табл. 23)

Щодо міського населення регіону, то загальна тенденція збільшення питомої ваги українців в містах зберігалась як і в попередні роки, також незмінним для регіону залишилось домінування в містах саме українського населення. При цьому в загальному по області українське населення теж почало домінувати в містах, що було викликано в першу чергу доволі стрімкою урбанізацією, і джерелом цієї урбанізації було саме українське населення. Так, питома вага українського населення в містах Ізяславщини становила 57,2% в 1939 р. та 49,6% в 1926 р. Наступним все ще залишалось єврейське населення із питомою вагою 27,0% в 1939 р. 36,8% в 1926 р. При цьому в Славуті, питома вага єврейського населення все ще залишалась вагомою та становила 30,2%. Питома вага єврейського населення

¹³¹ Всесоюзная перепись населения 1939 года: Национальный состав населения районов... С. 278-297.

¹³² Там само.

знизилась саме через приплив українців та частково інших національностей до міст, зокрема росіян. Так, саме російське населення потіснило за питомою вагою польське населення в містах Ізяславщини і в 1939 р. становило 8,2% (в 1926 р. – 5.2%), тим часом питома вага польського населення становила 5,5% в 1939 та 7.1% в 1926 р.¹³³ При цьому варто зазначити, що такі процеси відбувались на фоні постійного загального зниження чисельності українського населення у всіх містах, та їх поступового відновлення в результаті природного приросту та урбанізації. (див. Табл. 23)

Певні зміни відбулись також і в сільському населенні Ізяславщини. Хоч і загальна кількість населення дещо перевищила кількість населення регіону в 1926 р., кількість українського сільського населення тільки наближалась до цифри 1926 р. Так, станом на 1939 р. абсолютна кількість українського населення в сільських поселеннях становила 366 640 осіб, в той час як в 1926 р. 495 304 осіб., і навіть при відрахуванні, вище згаданих, 3 районів, які вже не входили до Шепетівського округу в 1939 р., кількість українців все ще буде менша ніж у 1926 р. Окрім, причин описаних вище, певний вплив справляла й урбанізація. Так, населення народжене в сільській місцевості активно переїжджало до міст. При цьому питома вага українського населення в сільській місцевості не зменшилась, а навпаки збільшилась – в 1939 р. становила 88,0%, проти 85.8% в 1926 р. Причини залишались тими ж, інші національності теж потерпали від репресій тож їхнє зниження було пропорційним, а спроможність до відновлення чисельності була більшою в українців, через їхню загально більшу чисельність. Зокрема, польське населення, яке в 1939 році досі було другим за питомою вагою, яка становила 4,5%, в загальному була нижча ніж в 1926 р. – 9.4%. При зменшенні загальної чисельності, незмінним залишилась питома вага євреїв, яка становила 3,1% як в 1926 р. так і в 1939 р. Також, збільшилась кількість російського населення із 3 268 в 1926 р., що становило 0.6%, до 12 112 в 1939 р., що вже становило 2,9%.¹³⁴ В цілому тенденція до збільшення чисельності росіян була у всій УРСР, що було спричинено та, в цілому, відповідало здійснюваній владою політиці. (див. Табл. 23)

¹³³ Всесоюзная перепись населения 1939 года: Национальный состав населения районов... С. 278-297.

¹³⁴ Там само.

Вияв попередньої політики радянської влади відбився на ще одному аспекті життя, як регіону так і країни в цілому, а саме на статевому складі населення. Так, на перший погляд загальний статевий склад населення не мав серйозного дисбалансу: в загальному по області питома вага чоловіків становила 46,8%, а жінок 53,2%. Втім, серйозний дисбаланс був саме в рамках національних груп. Так, серед українців питома вага чоловіків становила 45,4%, а серед жінок 54,6%, в межах області це різниця близько в 100 тис. осіб. Така ж диспропорція була й у поляків, де кількість чоловіків становила 42,8%, а жінок 57,2%.¹³⁵ Це спричинено тим, що саме ці національності найбільшою мірою потрапили під репресії, і якщо за Голодомору смертність могла бути відносно рівною серед обох статей, то при «розкуркулені» чи інших репресивних заходах більшого тиску зазнавали саме чоловіки. Також, саме чоловіки у більшості випадків мали індивідуальне господарство. Також, серед єврейського населення чоловіки займали 45,6%, а жінки 54,4%. Єврейське населення певною мірою теж відноситься до цієї категорії, проте ще в 1926 р. невеликий дисбаланс між жіночим та чоловічим єврейським населенням в сторону жінок, був нормою.

Протилежна ситуація спостерігається в національностей, які мали «врівноважити» кількість знищеного українського чи польського населення в краї. Зокрема, до таких національностей відносяться, росіяни, білоруси, грузини, азербайджанці, таджики та інші. Втім більшою мірою саме росіяни, адже як за питомою вагою так і кількісно вони переважали інше «не місцеве» населення. Так, серед росіян питома вага чоловіків становила 79,0%, а серед жінок 21,0%, серед білорусів: чоловіків – 81,7%, жінок – 18,3%, серед грузин: чоловіків – 91,7%, жінок – 8,3%, інших: чоловіків – 88,0%, жінок – 12,0%.¹³⁶ (див. Табл. 24). Все це здійснювалось шляхом міжреспубліканських міграцій. Так, з одного боку «вирівнювалась» загальна кількість населення, а з іншого відбувалось необхідне для радянської влади змішання національностей та створення єдиного «советського народу». При цьому велика частка росіян, які прибували на територію краю умовно ділились на дві категорії. До першої відносились військові, спецслужбовці та

¹³⁵ Всесоюзная перепись населения 1939 года: Национальный состав населения районов... С. 320.

¹³⁶ Там само.

партійні функціонери, які мали здійснювати політику партій на даній території. Інші відносились до працівників, або «радянської» інтелігенції, так перші працювали на підприємствах, а інші в закладах культури, працюючи на радянську пропаганду. Також, серед інших національностей більшість новоприбулих людей були працівниками промисловості.

Щодо соціальних перетворень, то переписи населення 1937 та 1939 рр. не дозволяють точно їх прослідкувати та відобразити зміни в цифрах. Втім за опосередкованими даними, можна зобразити загальний стан речей. Так, вже із початку соціалістичного наступу 1930-х років одразу змінюється соціальний склад як України в цілому так і Ізяславщини зокрема. Дуже швидко зникають соціальні групи, які з'явилися за часів НЕПу, особливо активно цей процес проходив в містах. Вже міський перепис 1931 р. у загальних зведеннях показує, що зникла велика кількість верств суспільства, які існували під час НЕПу, зокрема, вже не існує хазяїв, орендарів, маклерів, рантьє, прислуги тощо. Також, із початком «розкуркулення» дуже стрімко зникла нова буржуазія. До соціального складу входили лише робітники, селяни, службовці (у тому числі й інтелігенція), які працювали виключно на державу. Також, зазнає змін і селянство, зникає велике та певною мірою середнє землеволодіння. Утворюється більша кількість колективних господарств. Вже в другій половині 1930-х років основними двома соціальними групами в містах стали робітники і службовці, а рівень колективізації в селах перевищував 70%. Із цього помітно, що структура суспільства у 1930-х рр. стала жорстко уніфікованою, із якої зникли приватно-капіталістичні верстви суспільства.¹³⁷

Висновок до розділу 2. Отже, в період НЕПу сталися суттєві зміни в певних демографічних та соціальних аспектах населення краю. Так, через постійні військові дії, епідемії та голод, чисельність населення краю різко впала. Вже тільки після стабілізації ситуації в 1923 р. кількість населення почала збільшуватись, як в містах округи так і в сільській місцевості. Національний склад міст теж зазнав змін, так, в містах та великих містечках округи домінувало українське населення із

¹³⁷ Тарапон О., Демографічний, національний та соціальний склад населення УСРР-УРСР 1920-1930-х рр. У розрізі повсякденного життя. *Наукові записки з української історії*. 2012. Вип. 32. С. 135.

середнім показником в 49.6%. Також, відбулось зменшення питомої ваги євреїв та збільшення питомої ваги росіян в містах. Змін зазнала і соціальна структура населення. Так, ще більша кількість містян округи почала займатись сільським господарством – близько 34%. Також збільшилась кількість робітників до 20% та нової соціальної групи – непманів, їх середня питома вага становила – 27%. Щодо національного складу сільського населення то він залишився незмінним. В краї домінувало українське населення, наступними були – поляки, євреї та росіяни. Також, порівняно із 1897 р. показник самодіяльного населення міст значно збільшився і становив 44%, а в сільських місцевостях - 67%. Станом на 1923 р. питома вага непманів в містах Ізяславщини складала 27% від самодіяльного населення, а 1926 р. – 52%.

Вже в кінці 1920-х рр. розпочинаються нові зміни, які були спричинені переходом до політики індустріалізації та соціалістичного наступу на село і відбувались вони із кінця 1920-х рр. В результаті таких змін, населення регіону зазнає значних втрат. На той час влада робила все, щоб приховати та замаскувати великі втрати населення. Так, реальна відсоткова кількість втрат в регіоні може прямувати значення в 85-90% від показників 1926 р. Щодо показників окремих районів, то найбільше зниження кількості всього населення району фіксується саме в суто сільських районах, зокрема в Ляховецькому та Плужненському із різницею населення в 80-90% від 1926 р. Новий перепис був проведений вже в 1939 р. і в ньому було «додано» близько 2,9 млн. населення на весь СРСР. Щодо населення Ізяславщини в 1939 р. та питома вага населення порівняно із 1937 р. збільшилась на 7%. Щодо національного складу населення в загальному по Ізяславщині, то домінувало, як і в попередні роки українське населення із показником 83,7%. Вияв попередньої політики радянської влади відбився і на статевому складі населення. Так, серед репресованих національностей кількість жіночого населення суттєво перевищувала чоловіче. Зокрема, серед українців чоловіків було 45,4%, а жінок 54,6%. Також, із початку соціалістичного наступу 1930-х років одразу змінюється соціальний склад населення із якого зникають «приватно-капіталістичні» верстви суспільства.

РОЗДІЛ III. ЕКОНОМІКА РЕГІОНУ.

Економічна складова існування регіону є важливим аспектом різноманітних змін від соціальних до політичних. При цьому самі економічні зміни можуть бути зумовлені як політичною так і соціальною кон'юктурою. Так, в Ізяславщині на початку ХХ ст. поступово розвивалась як промисловість так і сільське господарство. Велика промисловість була представлена в основному цукровими заводами, паперовими та шкіряними фабриками. Також, розвивались середня та дрібна промисловість. Основною ж сферою діяльності населення було сільське господарство. При цьому, саме в Ізяславщині, такий фактор, як наявність землі у приватній власності мав важливе значення для селян регіону. Як зазначалось вище, серед всієї Волинської губернії саме в Ізяславщині була найбільша кількість виступів проти поміщиків протягом 1905-07 рр. та вже в 1917 р. Тож на Ізяславщині земельне питання відчувалось найбільш гостро із всіх регіонів губернії. Тож, варто розпочати саме із питання сільського господарства.

Щодо аспектів, які більшою мірою вплинули на становище економіки регіону в період НЕПу можна назвати наступні. Так, після того, як більшовики захопили більшу частину регіону, вони спробували запровадити елементи комунізму: усупільнити землю, ліквідувати грошові відносини, об'єднати людей в колективні господарства тощо. Втім, через масовий повстанський рух та погіршення загальної економічної ситуації, від такої ідеї відмовились і вже в 1921 р. був запроваджений НЕП. Нова економічна політика була покликана унормувати ситуацію, відмовляючись від швидкого та силового запровадження елементів комунізму. Натомість було впроваджено «частково ліберальну» економічну політику, коли дозволялась приватна власність, торгівля, підприємництво тощо. Проте, одночасно із цим влада активно втручалась в економічні відносини, обкладаючи більш заможне населення великими податками, вдаючись до економічного тиску на торговців та підприємців, а пізніше запроваджуючи штучний товарний голод та «ножиці цін». Проте, одразу і впровадженням НЕПу на селі ситуація почала стабілізуватись, припинялись

реквізиції продукції та селяни отримували землю.

Важливим аспектом, який вплинув на землекористування було підписання Ризького мирного договору 18 березня 1921 року одразу із впровадженням НЕПу, що викликало адміністративно-територіальні перетворення та встановлення кордону між Польщею та УСРР. Так, після всіх адміністративно-територіальних змін 1921 р. край став прикордонним та на всьому західному кордоні межував із Польщею. Після початку НЕПу та утворення Шепетівської округи у 1923 р. край все так же залишався прикордонним. Відповідно до цього, відбулись і зміни в землекористуванні.

Шепетівська округа займала територію 7 572,2 квадратні верстви, що було середнім розміром серед правобережного та поліського підрайонів. Наприклад сусідні Волинська, Бердичівська, Вінницька та Проскурівська округи займали територію в 8 302.9, 6 905.9, 7 085.8 та 5 463.5 кв. в. відповідно.¹³⁸ Високою була густина населення, котра становила 85.25 осіб на квадратну версту. Така густина населення була однією із найбільших у Волинській губернії у 1925 р., середній показник по губернії був 57 осіб на квадратну версту. Густина населення в регіоні у 1897 р. становила в середньому 70.3 особи на квадратну версту, тож із часом густина населення регіону збільшилась, втім це відбувалось на фоні загальногубернського збільшення кількості населення та його густоти. Так, у 1897 р. середній показник по губернії був 55.4 особи на квадратну версту. (див. **Табл. 25.**)

Зважаючи на кількість міських жителів регіону така густина населення все ще була достатньою для нормального ведення сільського господарства. Порівнюючи показники Шепетівської округи із сусідніми, останні мали ознаки аграрного перенаселення, в цілому як і вся Подільська губернія. Так, у Бердичівській окрузі густина населення становила 95.54 особи на квадратну версту, у Вінницькій – 107.03, у Проскурівській – 105.74. Також, у самій окрузі густина населення була нерівномірною, у прикордонних районах густина

¹³⁸ Адміністративно-територіальний поділ У.С.Р.Р. При 3-х ступневій системі врядування. (за даними на 1 жовтня 1925 року)./Видання центральної адміністративно-територіальної комісії. Харків : Червоний Друк, 1925. 113 С. 45, 48, 56-57.

населення, в основному, була меншою ніж у східних районах. Так, у прикордонних Аннопільському, Славутському, Ляхівецькому та Плузненському районах густота населення становила 69.7, 79.8, 85.5, 65.1 осіб на квадратну версту відповідно¹³⁹. У східних районах Заславському, та Красилівському густота населення становила 87.7 та 92.2 осіб на квадратну версту відповідно¹⁴⁰. (див. Табл. 25.) Такий розподіл населення був пов'язаний більшою мірою із географічними особливостями округи, адже саме територія західних регіонах перебувала в межах Малого Полісся, що в свою чергу змінювало структуру придатних для обробітку земель. Втім не варто виключати чинник постійних бойових дій на прикордонних територіях до 1922 р. через що певна частина населення могла переселитись.

Щодо площі придатної до обробітку землі, то більше такої було саме на сході та півдні в лісостеповій зоні, менше такої землі на заході та півночі округи. Так, площа лісу та чагарників була найбільша саме в північно-західних регіонах: в Славутському – 27 тис. дес., Судилківському – 19 тис. дес., Плузненському – 17 тис. дес., Аннопільському – 11 тис. дес. Ізяславському – 9 тис. дес. При цьому в південно-східних регіонах площа лісу та чагарників становила: в Антонінському – 900 дес., Ляховецькому 3 тис. дес. тощо.¹⁴¹ Обернено пропорційною була кількість орної землі в районах. Так, найбільше придатних орних земель було в наступних районах: Грицівський – 42 тис. дес., Красилівський – 41 тис. дес. Найменше орної землі було в наступних районах: Славутському – 13 тис. дес., Судилківському – 30 тис. дес., Ізяславському – 33 тис. дес., Плузненському – 33 тис. дес. тощо.¹⁴² Примітно також те, що саме в цих регіонах була більш розвинена промисловість, зокрема в місті Славута та Ізяславському районі, де було 2 цукрові заводи.

Щодо розмірів селянських наділів, то тут ситуація дещо змінилась, порівняно з 1910 роком. Якщо у 1910 р. безземельних господарств було 3,5%, то

¹³⁹ Адміністративно-територіальний поділ У.С.Р.Р. При 3-х ступневій системі врядування... С 85.

¹⁴⁰ Там само.

¹⁴¹ Матеріали до опису округ УСРР. Шепетівська округа... С. 11.

¹⁴² Там само.

в 1924 р. – 0%. Також збільшилась кількість з наділом від 2 до 4 десятих – 31,1% і 41,0% відповідно, з наділом від 4 до 6 десятих – 22,0% і 48,6%. Відбулось зменшення кількості з наділом в 2 десятих відповідно із 16,8% до 8,5%., більше 9 десятих – 8,4% і 2,9%.¹⁴³ Збільшення земельних наділів пов'язано із селянським повстанським рухом. Ще протягом 1917-18 рр. велика кількість земельних наділів краю була захоплена селянами. Із приходом більшовиків селяни категорично відмовлялись віддавати землю. Адже саме тут, як і у більшості повітів Волинської та Подільської губерній, аграрне питання було особливо гострим.

Після націоналізації частини земель та значного опору селянства у травні 1919 р. вийшов декрет, який відміняв виданий раніше, про націоналізацію цукрової промисловості. Землі, які раніше належали цукровим заводам і ними не використовувались, було виділено для розподілу між селянами.¹⁴⁴ Втім часто це були невеликі та малородючі земельні наділи, тож ситуація залишалась загостреною ще довгий час. Також, збільшення частки селян із наділом від 2 до 6 десятих стало можливим за рахунок передачі частини земель від заможних господарств у бідняцькі¹⁴⁵. Так наприклад, у виписці «інформвідділу ОДПУ про повернення розкуркуленої землі у 1923 р.» говориться наступне: «6 грудня на підставі постанови ВУЦВК від 11 вересня 1923 Шепетівською окрсудземкомісією було проведено відібрання земельних надлишків у селян округу, які мали землю понад норми [...] всього було розглянуто 2870 справ про вилучення надлишків землі, 809 скасовано, а, за 2061 справою було відібрано 7178,08 дес. і ця площа передана у розпорядження земтовариств для наділення безземельних та малоземельних селян.»¹⁴⁶

Вже в 1925 р. всього по окрузі індивідуальних селянських господарств було 119 943. При цьому, що закономірно, найбільша кількість індивідуальних

¹⁴³ Матеріали до опису округ УСРР. Шепетівська округа... С. 21.

¹⁴⁴ Капустян Г. Т. Дві «правди», або українське село в двадцяті роки двадцятого століття. Кременчук, 2003. С. 120.

¹⁴⁵ Там само. С 121.

¹⁴⁶ Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД. 1918 – 1939. Документы и материалы. В 4-х т. / Под ред. А. Береловича, В. Данилова. Т. 2. 1923 – 1929. Москва : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. С. 734.

господарств була саме в тих районах, де було найбільше придатної орної землі. Так, наприклад, в Красилівському було 10 257 господарств. Найменше господарств у Славутському районі, всього – 5 652. Одночасно із тим саме цей район був найбільше індустріалізований. У всіх інших районах кількість індивідуальних селянських господарств була в районі 8-9 тисяч, що в середньому відповідало середнім показниками сусідніх округ.¹⁴⁷ (див. Табл. 26.)

Серед всіх індивідуальних селянських господарств дві найбільші групи, які разом становили приблизно 60 000, мали від 1 до 2 і від 2 до 4 десятин польових засівів. При цьому господарств, які мали 6 – 9 та 9 – 15 десятин польових засівів було 1 847 і 108 відповідно.¹⁴⁸ Таким чином, влада збільшила загальну площу селянського землекористування по окрузі на 54%, цілковито скасувала групу безземельних селян. Втім посівні площі зменшилися в порівнянні з довоєнним рівнем. Якщо у 1910 р. було засіяно 38% жита, то у 1925 р. 36%, пшениці 11,3% і 7,2%, ячменю – 12,7% і 9,8%, вівса – 24,3% і 21,6% відповідно, також збільшились посіви круп'яних культур з 8% до 20%. та посіви кукурудзи із 5% до 14,5%.¹⁴⁹ Такі зміни в кількості посівних площ викликані в основному спробою селян відповісти на продрозкладку та пізніше продродаток. Так, селяни почали в рази більше засівати культур, яких не вилучала влада.

В індивідуальному селянському господарстві краю була доволі складна ситуація з робочою худобою. Кількість тяглової сили була значно менша норми. У Шепетівській окрузі в 1925 р. кількість коней по господарствах порівняно із 1916 р. зменшилась з 37,2% до 33,7%¹⁵⁰. При цьому робочої худоби дуже не вистачало в малоземельних і малопосівних господарствах і одночасно був її надлишок у багатопосівних заможних господарствах. Так, на 100 господарств із засівами до 1 дес. припадало 34 одиниці тяглової сили, від 1 до 2 дес. – 77, від 2 до 3 дес. – 117, від 3 до 4 дес. – 144, від 4 до 6 дес. – 176, від 6 до 9 дес. – 207, від

¹⁴⁷ Адміністративно-територіальний поділ У.С.Р.Р. При 3-х ступневій системі врядування... С. 85..

¹⁴⁸ Матеріали до опису округ УСРР. Шепетівська округа... С. 21.

¹⁴⁹ Там само. С. 22.

¹⁵⁰ Там само.

9 до 15 дес. 214 та від 15 і більше дес. – 50.¹⁵¹ Із цього видно, що робоча худоба була розподілена дуже нерівномірно. Таке явище створювало передумови для розповсюдження оренди тяглової сили серед селян. Також у 1925 р. 34%, тобто 42 551 господарство краю взагалі не мало робочої худоби, при цьому 2 245 мало по 3 голови тяглової сили. 28 183 господарства були без корів і тільки 1 403 мали 3 і більше корови. Тобто, нерівномірно відбувалося відновлення поголів'я окремих видів тварин. А вже із 1923 до 1925 рр. корів збільшилося з 23,63% до 25,64%.¹⁵²

Важка ситуація була з наявністю реманенту, ним було забезпечено 60% господарств. На 100 господарств регіону припадало стільки реманенту: плугів – 42, культиваторів – 6, борін – 103, сівалок – 1, віялок – 3, жаток – 1, молотарок – 1.¹⁵³ Такі дані свідчать про значний відсоток селянських господарств, які були позбавлені навіть простого сільськогосподарського реманенту: плугів, культиваторів, та частково борін і майже повну відсутність в них складних знарядь: віялок, сівалок, жаток, молотарок. Такий розподіл реманенту не відповідав потребам сільського господарства, тому що відсоток безреманентних господарств був досить високий, при цьому у невеликої частини селян був доволі значний його надлишок. Також, дрібне індивідуальне селянське господарство не в змозі було використовувати складні машини та знаряддя праці, оскільки вони не могли окупитись у переважної більшості господарів.¹⁵⁴

Щодо присадибних та городніх засівів, то найбільше на Ізяславщині вирощували городніх рослин та картоплі, що становило 35,8% та 34,4% відповідно. Наступними були «інші польові рослини», які становили 15,6%, коноплі – 12,8%, льон – 0,9%, тютюн – 0,4%. Найбільший відсоток городніх рослин був в Красилівський – 46% та Судилківському – 45% районах. Найбільший відсоток картоплі вирощували в Славутському районі, що

¹⁵¹ Адміністраційно-територіяльний поділ У.С.Р.Р. При 3-х ступневій системі врядування. (за даними на 1 жовтня 1925 року). / Видання центральної адміністраційно-територіяльної комісії. Харків : Червоний Друк, 1925. С 85.

¹⁵¹ Матеріали до опису округ УСРР. Шепетівська округа... С. 22.

¹⁵² Матеріали до опису округ УСРР. Шепетівська округа... С. 23.

¹⁵³ Там само. С. 24.

¹⁵⁴ Рибак І. В. Індивідуальне селянське господарство Поділля у добу непу. Кам'янець-Подільський : Абетка, 2008. 244 с.

становило 47%. Також, найвищий відсоток висадки льону був в Аннопільському районі і становив 3%.¹⁵⁵ Говорячи за врожайність польових культур, то з однієї десятини в пудах отримували: жита – 62, озимої пшениці – 62, ярої пшениці – 47, ячменю – 58, вівса – 56, проса – 76, гречки – 53, гречки – 612.¹⁵⁶ В цілому така врожайність була середньою для західних регіонів. Також, поступово відбувалась інтенсифікація виробництва, що призводило до можливості збору більших об'ємів врожайності. Також, сильного дисбалансу по врожайності серед районів немає, країні показники різниці від середнього показника дорівнюють плюс-мінус 10 пудів. Втім, варто відмітити те, що по врожайності і валових зборах сільськогосподарської продукції довоєнний рівень був досягнутий тільки в 1925-28 рр. для різних категорій посівних культур. В основному це було спричинено низькою якістю посівного матеріалу агрокультур і техніки рільництва, а також, через посухи, особливо у 1921-22 та 1924-1925 рр. Щоб провести посівну кампанію у регіоні, влада видала селянам, як позику, 18 629 пудів зерна із своїх запасів. Крім того, через неврожаї минулих років біднішому населенню округи Наркомзем видав, як позику, 20 577 пудів проса, а Губсельбанк 6 256 пудів вівса.¹⁵⁷ Також для допомоги селянам організовувались пункти тимчасового використання різноманітного інвентаря та сільгоспмашин. Бідняцькі господарства звільнялись від сільськогосподарського податку.

Окрім індивідуальних селянських господарств функціонували ще й колективні господарства, які були основним пріоритетом держави та на які влада робила особливий акцент. В роки НЕПу радянська влада продовжила різними методами сприяти створенню колективних господарств. Проводилася агітаційна робота, що по суті мала пропагандистський, а не економічний характер. Втім, проти об'єднання в колективні господарства була переважаюча більшість селян, як показує досвід добровільної колективізації у краї.

Склад перших колгоспів був в основному бідняцьким. В артілі і комуни

¹⁵⁵ Матеріали до опису округ УСРР. Шепетівська округа... С. 23.

¹⁵⁶ Там само. С. 23.

¹⁵⁷ Свідерська О. М. Головні напрями інтенсифікації землеробства на Поділлі та Південно-Східній Волині у добу непу (1921-1929 рр.). *Гуманітарний журнал*. Дніпропетровськ: Національно-гірничий університет, 2013. С. 27.

першими вступали сільські комуністи, колишні червоноармійці, люди, які були ідейно підготовлені до колективної праці. Колективні господарства відрізнялись за ступенем відчуження засобів виробництва. Так, у комуні воно було цілковитим, люди не мали жодних засобів виробництва у приватній власності. В артїлі було проміжне відчуження засобів виробництва. В особистому господарстві члена артїлі залишалися лише одна корова, дрібна худоба та присадибна ділянка. У товариствах спільного обробітку землі (ТСОЗ) засоби виробництва були у початковому відчужені. Тут основні засоби виробництва, сільськогосподарський реманент, продуктивна і робоча худоба не підлягали усуспільненню, а лише їх спільному посезонному використанню. А умови праці та принципи розподілу спільної продукції визначали загальні збори.

В окрузі у 1925 р. було 4 комуні, 37 артїлей та 7 ТСОЗів. Із часом їх кількість збільшується, окрім комун. Так, На 1 жовтня 1927 р. у краї було 4 комуні, 44 артїлі, 34 товариства спільного обробітку землі. Переважна більшість колективних господарств була економічно слабкою. Перше колективне господарство мало лише 5 коней, 5 корів, 2 телят, 2 вози, 2 плуги та 6 борін.¹⁵⁸

Хоч влада і тримала курс на організацію колективних господарств, населення не поспішало до них вступати. Ба більше, навіть бідняцькі господарства, які все ж вступали до колгоспу, зазвичай організовувались в ТСОЗи чи артїлі, але не в комуні, де відчуження майна було максимальним. При цьому на початку більшовицького наступу саме комуні були основним пріоритетом більшовиків. Вже під час насильницької колективізації в 1930-х рр., новоорганізовані артїлі, через деякий час після їх організації, будуть переводитись в статус комун. Втім, ще до насильницької колективізації, влада мала план по «заохоченню» селян до вступу в колективні господарства, який заключався в організації різних типів кооперацій. Ще на початку НЕПу, більшовики, а особливо В. Ленін, вбачали в кооперації шлях до колективних господарств. Мовляв, вступ до кооперації покаже селянам переваги колективного підходу до роботи, що в подальшому змотивує їх вступати до

¹⁵⁸ Україна. Статистичний щорічник. (1928). Харків : Центральне статистичне управління УСРР, 1929. С. 87.

колгоспів. По суті, влада вважала кооперації перехідною ланкою, між одноосібним землекористуванням та колективним у формі колективних господарств. Також, були плани організувати колективні господарства вже на основі працюючих кооперацій. Тож, на початку НЕПу влада заохочувала створення та роботу кооперацій.

Характерною особливістю регіону була широка діяльність споживчої кооперації та інших її форм. Так, у 1921 р. в окрузі виникають перші постачально-збутові і кредитні товариства.¹⁵⁹ Так, у 1925 р. було 215 споживчих товариств, до яких входило 31 618 членів. Також, у краї були як універсальні товариства так і спеціальні, наприклад бурякові, молочарні, садово-городні тощо. У регіоні в 1925 році нараховувалось 80 універсальних сільськогосподарських товариств та 20 спеціальних. Кількість кооперативів постійно збільшувалась. Так, зокрема у Шепетівській спілці споживчих товариств (Райспілка) від 1925 р. до 1926 р. відбулось збільшення кооперативів на 37%, а кількість їх членів збільшилась на 47%. Також, у Шепетівському союзі сільськогосподарських товариств (Сільгосподар) від 1925 р. до 1926 р. відбулось збільшення кооперативів на 50%, а кількість їх членів збільшилась на 152%. Тож, вже в кінці 1926 р. було 145 універсальних і така кількість спеціальних: 15 кредитних, 13 пасічницьких, 2 садово-городніх, 13 машинних, 2 молочарських, 20 рибоводних.¹⁶⁰

Ще одним органом, який чинив серйозний вплив, як мінімум на початку НЕПу, на сільське населення та на економічне становище на селі були комітети незаможних селян. Так, ще до початку НЕПу, із спробою більшовиків встановити контроль над захопленими територіями вони вдавались до організації конституційних органів диктатури пролетаріату – рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів усіх рівнів. У регіонах де це не вдавалось зробити владні повноваження покладалися на військове командування та місцеві ревкоми. Втім, часто і вони не могли опанувати ситуацію на селі, особливо в

¹⁵⁹ Свідерська О. М. Роль кооперації у розвитку сільського господарства Поділля та Південно-Східної Волині у добу непу. *Гуманітарний журнал. Дніпропетровськ: Національно-гірничий університет*, 2012. С. 91.

¹⁶⁰ Матеріали до опису округ УСРР. Шепетівська округа... С. 30.

повному обсязі виконувати накази по збору продрозкладки. У справі збору продрозкладки, боротьби із куркульством та «просуванні комунізму на селі» більшовики покладались на комітети незаможних селян (комнезами, КНС). Взагалі радянська влада вбачала у незаможних селянах свою опору на селі, тому уся її аграрна політика була спрямована саме в цьому напрямі. Вона передбачала протиставлення незаможних селян заможним прошаркам. Фактично, більшовицька влада штучно розділила село за майновою ознакою та створила резерв для утворення низових ланок партійного апарату.

Одним із перших завдань КНС була кампанія збору продрозкладки та «розкуркуленню». Тут вони отримали доволі широкі повноваження. Так, комітет розподіляв церковну та поміщицьку землю між безземельними, сприяв виконанню продрозкладки, проводив «розкуркулення» – вилучав у заможних селян землю, реманент тощо. У заможних селян відбиралось рухоме майно і навіть будівлі, його розподіляли між членами комнезамів та віддавали для інших потреб села. Бідняцько-середняцькі господарства за рахунок передання їм земель поміщиків збільшили свої наділи в півтора рази. Комнезами не припинили свою діяльність і після запровадження НЕПу.¹⁶¹

Місцева влада стежила за діяльністю КНС, намагаючись не допускати взаємодії або співпраці із заможними. Незважаючи на такі заходи, перевірки у 1925 р. показали, що у Шепетівській окрузі надлишки землі у заможних селян не всюди були відібрані та перерозподілені. Частково, тому що комнезами не всюди були активними, нерідко числилися лише формально. При цьому поширеним був погляд на них як на організацію, через яку можна було користуватись значними пільгами.

Варто також згадати про діяльність селянських товариств взаємодопомоги (СТВ) у Шепетівській окрузі. Вони організовувались згідно постанови РНК УСРР від 23 грудня 1921 р. Їхньою метою було надання матеріальної та трудової взаємодопомоги членам цих товариств, а також забезпечення соціального захисту бідних селян. В цілому товариства до другої половини 1920 – х років

¹⁶¹ Буравський О., Власюк І. Діяльність комітетів... С. 48.

були мало активні в окрузі. У 1927 р. СТВ вдалось не лише подолати труднощі, але і почати відігравали значну роль у громадському та політичному житті села. Тепер вони мали чималий земельний, натуральний та грошовий фонди. Вже у наступні роки на товариства покладалися завдання щодо колективізації селянських господарств.¹⁶²

Із приходом НЕПу відбулись зміни і у промисловості. Так, за попередні роки, промисловість регіону була практично зруйнована, заводи та фабрики, які вціліли протягом 1920-го року не працювали. Так, для розвитку індустріального будівництва створювались нові центральні та місцеві органи управління промисловими галузями – трести. Почала розвиватись як промислова так і сільськогосподарська кооперація, також дрібні підприємства здавались в оренду приватними особами. Для здійснення торговельних операцій, закупівлі сировини і збуту однорідної продукції були утворені синдикати. У 1925 р. XIV з'їздом ВКП(б) був проголошений курс на індустріалізацію. Він здійснювався за рахунок експлуатації селянства, його масової «мобілізації» на будівництво міст і великих промислових підприємств, шахт, залізниць, електростанцій. За рахунок цього розвивалась місцева промисловість, будувались заводи і фабрики, створювались різноманітні артілі, майстерні, кустарно-ремісничі промисли тощо.

Вже протягом НЕПу, ситуація в промисловості почала змінюватись. Так, Шепетівська округа станом на 1925-26 рр. стала добре розвиненим регіоном в індустріально-промисловій сфері, як у Волинської губернії, так і в Україні.¹⁶³ Це стало можливим через утворення округи, коли до Заславського повіту приєднались Старокостянтинівський та частини Новоград-Волинського і Полонського. У передвоєнні роки у них також добре розвивалась промисловість, особливо із активним будівництвом залізничних шляхів. У Заславському повіті було 3 цукрові заводи графа Й. А. Потоцького, велика суконна фабрика у Славуті та інші підприємства. Акцент робиться на цукроварінні, тому що воно займало

¹⁶² Лукашук О. В. Шепетівський округ у роки НЕПу (1921-1928 рр.). *Літопис Хмельниччини – 2015*. Кращезнавчий збірник. Хмельницький, 2015. С. 158.

¹⁶³ Там само. С. 159.

першість серед усіх галузей промисловості.¹⁶⁴ В 1913 р. у Волинській губернії діяло 17 цукрових заводів і 4 із них знаходилось на території Заславського повіту.¹⁶⁵

В Ізяславщині станом на 1925 р. було 6 цукрових заводів, тяжіючих до Шепетівки. 5 із них діючі (м. Шепетівка, с. Клембівка, м. Красилів, хут. Новики, с. Кременчуги) і 1 підготовлений до пуску в 1928 р. (с. Новоселиця). Також були 1 керамічний завод (с. Романіки), 1 фаянсово-фарфорний (м. Славута) 2 броварні (с. Горошки, м. Славута), 24 шкіряні заводи, 3 паперові фабрики, і 2 склозаводи, 177 млинів, 10 цегельно-черепичних, 7 лісопильних, 3 скипидарних і смолокурний завод, 1 суконна і 2 толевих фабрики, 7 каменоломень, 2 друкарні. Майже всі дрібні підприємства перебували в оренді у приватних осіб. Великі – у кооперативних та державних організаціях.¹⁶⁶

Із цих даних помітно, що важливе місце в промисловості регіону займало також млинарство. Але більшість млинів були сільськогосподарського типу. Парового і теплового обладнання на них було дуже мало. В основному, млини обслуговувались водяними колесами, а в деяких випадках – турбіною. Випуск продукції на них був майже на 30% нижчий за передвоєнний. Причина в тому, що багато млинарських підприємств опинилась на кордоні і втратили свій територіальний район, по-друге, значна зношеність устаткування і по-третє, скорочення самого перемолу, адже раніше із округи вивозилась лише мука, а в середині 20-х переважно зерно.

Важливе місце в промисловості регіону до війни займали гуральні і частково броварні. Перших було у 1924 р. – 23. Проте у 1927 р. їх залишилося, фактично, лише дві, і ті були на консервації.¹⁶⁷ Стан броварень через низьку якість продукції також був в поганому стані. Також, шкіряні підприємства були без машинного устаткування, тому вироби виготовлялися примітивним способом. До війни на території краю було 15 таких закладів, решта ж виникла в

¹⁶⁴ Матеріали до опису округ УСРР. Шепетівська округа... С. 32.

¹⁶⁵ Мартинчук С. К. Основні промислові заклади Волинської губернії на початку ХХ ст. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. : Рівненський державний гуманітарний університет. 2015. Вип. 26. С. 24.

¹⁶⁶ Матеріали до опису округ УСРР. Шепетівська округа... С. 34.

¹⁶⁷ Україна. Статистичний щорічник. (1928)... С. 134.

роки революції. У 1925 р. на шкіряних підприємствах вироблялася велика кількість сировини, однак вона використовувалася недоцільно і фактично заповнювала сільський ринок крамом, хоч дешевим, але дуже низької якості.

Щодо дрібної промисловості у сільських місцевостях, то всього кількість закладів виробництва у регіоні була 2 463 із яких 3 державних, 24 кооперативних і 2 436 приватних. Кузень було найбільше – 1260, чимало вітряків – 468 і водяних млинів – 163. Всього закладів із застарілими механічними двигунами було 877, при цьому із модернізованими всього 45. Інші ж заклади або не мали двигунів або вони були не механічні.¹⁶⁸

В загальному така ситуація в промисловості округи, показує як позитивні сторони НЕПу так і негативні, або ж радше недоліки функціонування НЕПу. Так, помітно, що за доволі короткий час вдалось відновити чималу кількість промислових потужностей проте, після швидкого відновлення подальшого розвитку не відбувалось. Все це було спричинено політикою влади, яка вводила штучні елементи гальмування НЕПу. Така політика приводила до того, що НЕР сам по собі не стимулював розвиток великої промисловості, а тільки дрібноприватне виробництво. Усі великі промислові заклади, які працювали в окрузі станом на 1925 р., були наслідком відновлення довоєнних потужностей. При чому відновлення промисловості здійснювалось за рахунок жорсткої експлуатації селянства, викачування коштів із села за рахунок «ножиць цін». Індустріалізація проголошена в 1925 р. потребувала великих капіталовкладень, тож держава почала піднімати податки та ціни, втім підвищення цін та податків не дало свого результату, без якісного покращення умов для ведення сільського господарства та приватного підприємництва. Тож населення почало шукати шляхи обходу податкової політики.

Ще однією особливістю економічної складової НЕПу було функціонування підприємництва та торгівлі, в першу чергу приватної. Особливістю це було ще й тому, що одним із постулатів більшовицької влади у період «воєнного комунізму» було заперечення підприємництва та торгівлі,

¹⁶⁸ Матеріали до опису округ УСРР. Шепетівська округа... С. 33.

замість останнього мав би впроваджуватись прямий товарообмін. При проведенні спроб впровадження такої політики, більшовицька влада нашттовхнулася на опір населення. Також, у прикордонних територіях проблемою у впровадженні такої політики був високий рівень контрабанди. В Шепетівській окрузі був чи не найбільший рівень контрабанди серед інших округ, як повідомлялось у тодішніх документах «контрабандою займалось ледь не 90% населення».¹⁶⁹ Також, в краї протягом тривалого часу масово використовували гроші інших країн. Ще до початку НЕПу і певний час після, були спроби її всіляко придушити контрабанду та дійти впровадження прямого товарообміну, проте вони особливого результату не дали. Тож влада була вимушена впроваджувати, фактично, вільну торгівлю.

Початок створення радянської торгівлі припадає на 1921 р. Вона зароджувалася у двох формах – державній і кооперативній. Поряд з ними функціонувала й і приватновласницька.¹⁷⁰ На початку запровадження НЕПу, більшовики відводили пріоритетну роль кооперативній торгівлі. Так, партія і в умовах обмеженого відновлення ринкових відносин не відмовилася від старої ідеї «воєнного комунізму» про організацію розподілу харчових продуктів і товарів першої необхідності через споживчу кооперацію. Як зазначалось вище, це була одна із систем впровадження «комуністичних елементів». Тож, фактично, влада намагалася використати цю систему для торгівлі.

Навесні 1922 р. з метою упорядкування торгівлі було визначено розряди торговельних підприємств. Поділ відбувався за характером торгівлі: з рук, в рундуках і кіосках, в магазинах, роздрібна чи оптова торгівля. Торговці, як і дрібні виробники, повинні були купувати патенти і сплачувати податок. Для управління галуззю був створений Наркомвнуторг. Також до середини 20-х рр. було зроблено значний крок до стаціонарної торгівлі – створена широка мережа

¹⁶⁹ Коцан Р., Боротьба з контрабандою на радянсько – польському кордоні у 1921 – 1939 роках. *Історико-політичні проблеми сучасного світу* : Збірник Наукових статей. Чернівці : Чернівецький національний університет, 2017. Т. 35-36. С. 197.

¹⁷⁰ Григорчук П. С., Тучинський В.А. Трансформація внутрішньої торгівлі України в 1921-1925 рр. *Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського. Наукові записки. Серія історія*. 2007. Вип. 12. С.134.

різних за розміром магазинів.¹⁷¹

При цьому, при формальному дозволі приватної торгівлі влада вживала різноманітних заходів витісненню приватної торгівлі усупільненою. Так, по Україні питома вага приватної торгівлі в місті і на селі у 1923 – 1924 рр. становила 65,3% в роздрібному товарообігу УРСР, а в 1924 – 1925 рр. вона зменшилася до 45,9%. Натомість частка державної торгівлі збільшилася з 14,3% до 18,1%, а кооперативної – з 20,4% до 36%.¹⁷² В окрузі все було дещо інакше. Державної торгівлі тут практично не було, переважну більшість товарів можна було купити лише на ринку в приватних торговців. У кінці 1923 р. чисельність торгових закладів була така: державних – 4, кооперативних – 77, приватних – 2041. Втім тенденція зниження кількості приватних та підвищення кооперативних і державних закладів була і тут. Так, станом на 1925 р. чисельність торговельних закладів у регіоні була така: державних – 32, кооперативних – 310, приватних – 1682.¹⁷³

Щодо обігу фінансів то із початком НЕПу розпочалась велика інфляція, через що ціни на продукти харчування, промислові товари були дуже великими. У серпні 1922 р. один пуд жита на базарах міст коштував близько 2 млн. крб, пшениці – 5,5 млн крб, вівса – 3,2 млн крб. Та після проведення грошової реформи 1922-1924 р. ціни значно знизилась. Так, у серпні 1924 р. ціни на продукти стали наступними: ціна пуду жита, ячменю, вівса – 1 крб 20 коп., пшениці – 1 крб 70 коп. Шматок масла (100 г) – 40 коп., цукор-пісок – 24 коп. і т. д. Варто відзначити, що у 1925-26 рр. середня зарплата робітників і службовців у місті була 20-30 крб.¹⁷⁴

Також, сільське населення потерпало через «ножиці цін», тобто, штучно встановлену різницю вартості продукції, при якій зберігалися досить високі ціни на промислові товари та низькі на сільськогосподарські. Це не могло сприяти покращенню селянських господарств, та поліпшенню їхнього добробуту. Цю

¹⁷¹ Там само. С. 136.

¹⁷² Україна. Статистичний щорічник. (1926). Харків : Центральне статистичне управління УСРР, 1926. 407 с.

¹⁷³ Матеріали до опису округ УСРР. Шепетівська округа... С. 36.

¹⁷⁴ Відчит округового Виконавчого комітету за 1924/1925 рік. III-му округовому зїзду рад Шепетівщини. Шепетівка, 1925. С. 20.

різницю можна побачити у цінах, що були на ринках Шепетівської округи у 1926 р. Так, центнер пшеничного борошна коштував 5 крб., корова – 30 крб., кілограм цукру – 62 коп., метр ситцю – 56 коп., а чоботи – 18 крб. Тобто, продавши одну корову, селянин заледве міг придбати дві пари чобіт. «Ножиці цін» сприяли витісненню коштів із селян на індустріалізацію. Так, вони сплачували різні податки для держави і при цьому переплачували на порівняно високих цінах на товари промисловості.¹⁷⁵

Ще одним елементом впливу на економіку була система оподаткування. Вона була вибудована таким чином, щоб чинити максимальний тиск на приватних власників, особливо заможних. Також, у відсотковому відношенні більшим податком обкладались саме сільські господарства, що теж було фактором «викачування» коштів із села, які були необхідні на індустріалізацію. Так, у першому кварталі 1925-26 рр., сільськогосподарські податки із всієї округи склали 722 164 крб. промисловий податок склав 42 652 крб. та прибутковий податок – 14 051 крб. Також, виходячи із специфіки регіонів, закономірно, найбільшу суму промислових податків було сплачено із Шепетівки та Славутського району – 7 185 крб. та 6 397 крб. відповідно, що пояснюється їхнім високим рівнем індустріалізованості в порівнянні із іншими районами округи.¹⁷⁶ Щодо прибуткового податку то найбільше було сплачено із Славутського району - 2 089 крб. Це пояснюється тим, що тут діяла велика кількість приватних підприємців, які займались різноманітними ремеслами і для продажу своїх товарів мали сплачувати відповідний податок. Цікаво також те, що в Ізяславському районі прибутковий податок за цей квартал складав 1 938 крб., що було 3 показником в області, хоч і кількість приватних підприємців, зайнятих ремеслами була в рази нижча ніж в двох попередньо згаданих районах. Тож, така кількість торговців, а від того і податків, була радше пов'язана із контрабандою. Так, частина товарів провозилась до найпершого прикордонного міста – Ізяслава, де одразу швидко продавалась разом із легально завезеними

¹⁷⁵ Матеріали до опису округ УСРР... С. 37.

¹⁷⁶ Там само. С. 40.

товарами. Також, поступово податковий тиск на всі групи населення починає зростати.

Наступні зміни до економіки прийшли із потребою модернізації країни. Так як сама система НЕПу не могла забезпечити зростання великої економіки, а індустріалізація країни була необхідністю, прийшли до висновку, що необхідно взяти більше ресурсів із села та перенаправити їх на індустріалізацію. Також, поступово, ще в період НЕПу, як по всій території СРСР так і на Ізяславщині партійна влада «зросталась» із держаною. Партійний апарат все більше суверенізувався. Суспільство ж в той час, так чи так приймало нові, вертикальні зв'язки та атомізувалось, фактично без змоги чинити належний опір партії-державі, а також все більше людей адаптувалось до нових умов і вступало до парторганізації. Все це призводить до того, що влада може вносити будь-які зміни в економічне життя країни, навіть якщо населення буде цьому незадоволене. Так, будь-які виступи чи повстання проти таких змін придушувались, а незгодні із такою політикою репресувались.

Із 1925 р. було проголошено загальнодержавний курс на індустріалізацію, проте без вказання як саме її здійснювати. Протягом наступних декількох років, влада шукала додаткового фінансування індустріалізації в штучному товарному голоді та посиленні «ножиць цін». Втім і цього було недостатньо. Для максимально ефективного «викачування» ресурсів із села система побудована за часів НЕПу була не підходяща. В частково ліберальній системі із дозволеною приватною торгівлею, підприємництвом та можливістю вести власне господарство, держава не могла контролювати селян та їхні ресурси, як мінімум тією мірою якою вони планували це робити. Також, обкладання селян великими податками не сильно допомагало. Тож, коли Сталін прийшов до влади він почав змінювати економічну систему. Він розпочинає політику «індустріального наступу», яка в наявній ситуації потребувала колосальних ресурсів, які планували отримати із села. Для цього вирішено було вдаватись до силових методів вилучення продовольства, а для більшого контролю за роботою селян вирішено силовими методами об'єднати селян в колективні господарства.

Також, відбувається фактичне скасування можливості ведення підприємницької діяльності. Такі заходи починають здійснюватися вже із 1928 р. В таких умовах система побудована за період НЕПу перестає існувати, хоч офіційно про її відміну ніде не було сказано. Натомість розпочинається новий період політики індустріалізації та соціалістичного наступу на село. Так, розпочинається насильницька колективізація, посилення адміністративного тиску на селянство, проводиться «розкуркулення» та виселення великої кількості населення. В 1932-33 р. на території краю був Голодомор, який за ідеєю Сталіна мав нанести «сокрушительный удар» по опору населення та привести до закінчення масової колективізації та унеможливити подальший опір. Паралельно із цим закриваються невеликі виробництва, а більшість коштів перенаправляють на важку промисловість та ВПК.

Тож протягом 1930-х років випрацьовувалась особлива економічна система, яка в історіографії дістала назву планової або ж командно-адміністративної економічної системи. Вона передбачала кооперативно-колгоспну власність на землю, як вказувалось в радянській конституції. Що в свою чергу фактично означало повну державну власність на землю. Також, протягом перших п'ятирічок створювався потужний промисловий комплекс, який розроблявся на основі директив та вимог влади та цілком на державній власності. Одночасно із тим різними методами проводилось витіснення приватних власників із всіх сфер послуг та заміна на «колективних надавачів послуг». Також, в селах здійснювали активні спроби позбутись грошового обігу та замінити його на натуральний обмін, що частково вдалось.

Тож, найпершим і найважливішим перетворенням в економіці були зміни в аграрному секторі як країни в цілому, так і краю зокрема. Як вже зазначалось ці зміни відбувались в першу чергу за рахунок колективізації та витіснення приватної власності із всіх сфер життя. При цьому ще із початку використання «ножиць цін» та штучного товарного голоду колгоспи все далі відходили від раніше задекларованого еквівалентного обміну між містом і селом, а вже протягом 1930-х рр. відбувався відхід від принципів госпрозрахунку та

матеріальної зацікавленості. Натомість економічний порядок починає базуватись певним чином на позаекономічному примусі, що забезпечувалось відчуженням певної частини продукції виробленої селянами.¹⁷⁷ Таким чином, влада вирішувала питання необхідних коштів для індустріалізації, які можна було забрати, фактично не віддаючи нічого в заміні. Втім, не бралось до уваги, що така модель не є релевантною із погляду селянина, не дає йому мотивації до роботи та в загальному підриває продуктивні сили сільського господарства.

Так, в Ізяславщині протягом 1928-33 рр. створюється велика кількість нових колективних господарств, в першу чергу сільськогосподарських артільей. Щодо сільськогосподарських артільей, то в 1932 р. організована артіль в Ляхівцях, а в 1934 р. вона об'єднана із сусідньою артільлю в селі Стариків. У 1929 року в Ямполі організована артіль «Червоний маяк», куди ввійшло 27 господарств та в її складі було 271 га землі. Утворенні в Ізяславі в 1928 р. ТСОЗи на початку 1930-х рр. були переведенні в статус артільей, а вже в 1937 р. до них входили всі селяни Ізяслава.¹⁷⁸ В Білогіродці у 1927 р. створено колгосп «Другий Білогіродський», до якого ввійшло 18 господарств із 26 дес. землі. Вже в 1928 р. два наявні колгоспи було переведено в статус однієї артілі. Також, в 1930 р. утворено ще два колгоспи: «Хлібороб» та «13-річчя Жовтня», до яких вже в другій половині 1930-рр. входило все населення що залишалось.¹⁷⁹ У 1929 р. у Красилові до наявного ТСОЗу входило 17 господарств, а вже в 1930 р. на його базі виникає артіль, до якої змогли колективізувати до 1932 р. більшу частину господарств міста. Вже в 1939 р. тут налічувалось 4 колгоспи, із 2,8 тис. га землі. В Антонінах новий колгосп виникає у 1930 р. до якого колективізували 106 господарств із 230 га. землі. Вже на початку 1941 р. цей колгосп мав 1,2 тис га землі.¹⁸⁰ У Берездові в 1929 р. було організовано колгоспи «Новий шлях» і «Більшовик», втім опір населення колективізації був настільки поширений, що більшу частину господарств вдалось колективізувати тільки в 1934 р. Вже

¹⁷⁷ Штейнле О. Економічна модель сталінізму та “тінізація” радянського суспільства. *Zaporizhzhia Historical Review*, 1(48). 2020. 142.

¹⁷⁸ Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Хмельницька область... С. 268.

¹⁷⁹ Там само. С. 279.

¹⁸⁰ Там само. С. 380.

станом на початок 1941 року ці дві артільні мали по 423 га. та 1,5 тис. га землі. Також у них діяли по 4 тваринницькі ферми. Колективізація в Шепетівці теж наптовхнулася на дуже серйозний опір населення, тож більша частина господарств була колективізована до 1935 р. А вже в 1940 р. цей колгосп мав 794 га. землі, а також 238 коней та 197 голів ВРГ, які вдалось усупільнити в ході колективізації. В Грицеві і округах було утворено 5 сільськогосподарських колгоспів, найбільші мали 682 га. та 760 га. землі.¹⁸¹

При цьому в різних регіонах деякі господарства мали свою особливу специфікацію, виходячи із особливостей регіону. Таким чином, влада заміняла приватні практики в цих нішах державними та усупільненими. Так, в Ляхівцях та округах протягом 1928-31 рр. було організовано торфовидобувну та меблеву артілі, при чому зроблено це частково за рахунок розкуркулених господарств, які займались цим же. Протягом другої п'ятирічки було організовано ще одну артіль, яка спеціалізувалась на видобуванні крейди. Також, після проведення «розкуркулення» в Ямполі було створено артіль по виробництву крейди та майстерні побутового обслуговування. За таких же умов в Ізяславі створено 7 промислових артілей, куди ввійшли розкуркулені ремісники. Також в Ізяславі довгий час проводилась боротьба із приватною торгівлею, тільки протягом другої п'ятирічки влада змогла замінити всі торгові заклади на державні. В Білогіродці була організована кустарно-промислова артіль, у складі якої була реквізована столярня й швейна майстерня.¹⁸² В Красилові також діяла промислова артіль, яка спеціалізувалась пошиттям і ремонтом взуття.¹⁸³ Найбільше промислових артілей виникає в Славуті та Шепетівці, де в 1920-х рр. була найбільша кількість кустарних виробництв. Так, в Славуті організовано 8 промислових артілей, в яких працювало близько тисячі працівників. Дані артілі спеціалізувались на виготовленні ковдр, сукна, мебелі, м'ясних і кондитерських виробів. Також, в Шепетівці було організовано 7 промислових артілей, серед

¹⁸¹ Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Хмельницька область... С. 619.

¹⁸² Там само. С. 276.

¹⁸³ Там само. С. 440.

яких деревообробна, «Ткач», «Чоботар», «Коопзбут» тощо.¹⁸⁴

Тож, насильницька колективізація проходила в доволі швидких темпах. Так, вже на січень 1932 р. у Вінницькій області, до якої входила Ізяславщина, рівень колективізації становив 60% і у всій області налічувалось 3347 колективних господарств. Вже в 1935 р. рівень колективізації становив 69%, і налічувалось 3719 колективних господарств. Тут, варто зазначити, що через активний опір населення та неможливість концентрації владних ресурсів, колективізація в західних регіонах проходила повільніше. Так, у всій Україні рівень колективізації в 1928 р. становив 2,8%, в 1930 р. – 38,2%, в 1932 р. – 69%, в 1934 р. – 78,1%, в 1935 р. – 87,8%.¹⁸⁵ Під колективізацію потрапляли, як люди, які займались сільським господарством та і промислами, при цьому усуспільнювалось їхнє майно.

Ще однією особливістю функціонування колгоспів був «залишковий принцип» в системі оплати праці. Так, частина виробленої продукції поставлялась для потреб держави та на виробничі витрати, а те, що залишилось розділялось між працівниками колгоспу відповідно до трудоднів. Це призводило до зниження зацікавленості в праці та зниження інтенсивності роботи. Спочатку для підтримання необхідних темпів роботи впроваджувалась система соціалістичних змагань, а в подальшому і стахановський рух, втім такі заходи були короткотерміновими. Тож, із 1939 р. в колгоспах впроваджується обов'язковий мінімум трудоднів, що фактично було силовим стимулюванням до праці.

Щодо землекористування в цей час, то відмінності темпів колективізації в різних регіонах прослідковуються і на прикладі земельного фонду різних областей. Так, станом на 1 січня, 1935 р. у всіх колгоспах Вінницької області було 3 172 тис. га. землі, що становило 82% всього земельного фонду області. При цьому в індивідуальному користуванні колгоспників було 295 тис. га. землі, що становило 8%, а в користуванні одноосібних господарів 385 тис. га. землі. –

¹⁸⁴ Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Хмельницька область...С. 616.

¹⁸⁵ Народне господарство УСРР / За ред. О. М. Асаткіна. Управління народно-господарського обліку УСРР. К.: Державне вид-во «Народне господарство та облік», 1935. С. 205.

10%. всього земельного фонду області. При цьому варто зазначити, що в індивідуальному користуванні колгоспників були лише садибна земля, так як вся орна земля була безпосередньо в колгоспі. Також, в загальному у всіх колгоспах України було 90% землі, в індивідуальному користуванні колгоспників – 5%, в користуванні одноосібних господарів – 5%.¹⁸⁶

Протягом цього часу відбувались також зміни в використанні засівної площі. Так, у 1923 р. в колгоспах зерновими засівали 82% землі, технічними 9%, а кормовими 3,5%. І із 1926 р. відсоток засівів зерновими поступово падає, аж до 72% в 1932 р. та різко підіймається до 79% в 1933 р. та 82% в 1934 р. Такий стрибок в кількості засівів, пов'язаний із невиконанням плану хлібозаготівлі. В цей же час в індивідуальних селянських господарствах у 1923 р. зерновими засівали 86% землі, технічними 6%, баштанними та городніми 3%, картоплею 4%, а кормовими 0,5%. Поступово і в таких господарствах знижувався рівень засівів зерновими, особливо стрімко це починається із 1930-х рр., коли реквізують все більше зернових та іншого продовольства. Так, селяни починають засівати все менше зернових, в 1930 р. цей показник становив 82%, в 1931 р. – 72%, в 1932 – 64%, в 1933 р. – 62%, в 1934 р. – 57%. Натомість збільшився засів баштанними та городніми рослин на 15% і становив 18% в 1934 р., а також картоплі на 11% і в 1934 р. становив 15%.¹⁸⁷ Такі заходи селяни здійснювали, щоб вберегтись від голоду. Одночасно із тим, така політика влади наносила серйозний удар для балансу економіки не тільки краю, а й всієї України.

Варто зазначити й те, що в 1930-х рр. відбувалась певна деформація первинної ідеї кооперації, де майно було усуспільненим. В 1930-х рр. навпаки утворюється така система в колгоспах, де не тільки окремих колгоспників не міг розпоряджатись як своєю землею так і виробленою ним продукцією, а й все колективне господарство. Фактично, той пай селянина, із яким він вступав до колгоспу не міг бути йому повернутий та переходив в державну власність, так же само вироблена колгоспом продукція. При цьому селяни повинні були

¹⁸⁶ Народне господарство УСРР... С. 214.

¹⁸⁷ Там само. С. 229.

закривати необхідні об'єми хлібозаготівель і вже залишки після їх закриття залишались селянам. При цьому різниця на сільськогосподарські та промислові товари, яка ще зберігалась на початку 1930-х рр. суттєво погіршувала ситуацію. В наслідок такої політики колгоспи потрапили в економічну залежність від держави. Така система давала повну свободу владі в адмініструванні та управлінні колгоспами. При цьому така залежність тільки посилювалась, із необхідністю колгоспів інтенсифікувати виробництво. Це можна було зробити за рахунок нового обладнання, реманенту і в першу чергу сільськогосподарської техніки. При цьому вся техніка та частина засобів виробництва знаходились державних підприємствах – МТС. Таким чином влада контролювала економічний простір сільського господарства.

Щодо МТС, то влада із 1930-х рр. розгортає їх організацію у багатьох районах. Що в подальшому дозволить інтенсифікувати виробництво в сільському господарстві. Так, в Ляхівцях в 1935 р. була організована МТС, втім із вкрай малою кількістю техніки, а вже в 1940 р. вона мала 53 трактори, 18 комбайнів, а також іншу сільськогосподарську техніку й обслуговувала 27 колгоспів району. Приблизно в той же час з'явилась МТС в Ізяславі і в 1940 р. налічувала 43 трактори і 12 комбайнів. У 1938 року була створена МТС в Білогородці, в наявності якої були 39 тракторів і 14 комбайнів. В 1930 і 1931 рр. були створені МТС в Антонінах та в Красилові, яка станом на 1941 р. мала 84 трактори і 17 комбайнів. Також, в 1930 р. створено МТС в Славуті, в 1931 р. в Шепетівці, а в 1932 р. в Грицеві, які були одними із найбільших МТС в Ізяславщині. Зокрема при Грицівській було створено курси для підготовки працівників, а сама МТС в 1941 р. мала 85 тракторів і 17 комбайнів.¹⁸⁸ Така кількість МТС в цілому покривала потреби в техніці Ізяславщини станом на 1940 р. Втім, одночасно із тим, якість збірки техніки та її надійність була невелика, тому при кожній МТС існувало по декілька ремонтних відділів.

Такі показники виробництва стали можливими за рахунок «викачки» ресурсів із села. В 1930-х рр. влада, певною мірою в довгостроковій перспективі,

¹⁸⁸ Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Хмельницька область... С. 619., С. 276., С. 440., С. 616.

все ж змогла здійснити «великий стрибок» у металургії, хоч і не в таких об'ємах як планувалось. Наприклад у деяких сферах намічених захмарних цілей так і не було досягнуто, зокрема по виплавці чавуну. Хоча в 1932 р. було виплавлено лише 6,2 млн. т., а в 1940 р. вже 14,9 млн. т. це все ще було менше намічених цілей. Проте загальне зростання промислового виробництва було значним. Так, вже в 1932 р. рівень промислового виробництва перевищував показники 1928 р. в 2,3 рази. Вже в 1937 р. цей показник перевищував показники 1928 р. в 4 рази, а показники 1913 р. в 9,2 рази. Також, від часу загальної стабілізації в 1922-23 рр. до 1929 р. темпи зростання промислового виробництва були 7% та вже від 1930 р. до 1940 р. вони становили 16,5%.¹⁸⁹ Втім, одночасно із зростанням промислового виробництва зростала його загальна дезорганізація, серйозно ускладнювалась економічна ситуація у всіх регіонах, ламалась коректна економічна взаємодія міста та села, а також це призвело до великих та не виправданих людських та матеріальних витрат.

В цей час промисловість Ізяславщини теж поступово розвивається. Вже в 1930-х рр. більшою мірою проявляється спеціалізація регіону у тих сферах, які розвивались раніше, та які можуть розвиватись за рахунок наявних тут природних ресурсів. Серед таких сфер можна виділити: цукроваріння, цегельну, деревообробну, паперову та шкіряну промисловості, а також молочарство. Промисловість було представлено в основному середніми та малими виробництвами, проте в Шепетівці та Славуті було декілька великих виробництв. Також, протягом першої половини 1930-х рр. приватні підприємства різними методами відбираються у їхніх власників та переводяться в статус державних.

Щодо промислових об'єктів в Ізяславщині, то їх створювали із урахуванням місцевих ресурсів, щоб зекономити час та витрати на транспортування. Так, на Ізяславщині були поклади піску та глини необхідних для виробництва цегли, тож у різних місцях виникають цегельні заводи. В другій половині 1930-х рр. в Ляхівцях починає працювати цегельний завод, який вже в 1940 р. нараховує 90 робітників та щорічно виробляв продукції на 3,8 млн. крб. В той же час відновлюється робота в цегельному заводі в Плужному, відкриваються цегельні заводи в Ізяславі,

¹⁸⁹ Небрат В. Горін Н. Дослідження фінансових механізмів радянської індустріалізації в українській економічній літературі. *Галицький економічний вісник*. 2012. №4(37). С.117

Білогородці, Берездові та Шепетівці. В середньому кожен завод виробляв від 45 до 60 тис. штук цегли на рік.¹⁹⁰ Разом із тим, в регіоні були поклади торфу. Так, торфорозробки відкрились в Красилівському, Славутському, Шепетівському та Грицівському районах. Також, було декілька підприємств зайнятих в металургії – це Шепетівський механо-ливарний завод та Славутський завод будівельних матеріалів.

Щодо цукрової промисловості, яка ще до 1930-х рр. займала одне із ключових місць в економіці регіону, то вона також поступово розширюється. Так, в 1930-х рр. був розширений цукровий завод в Ізяславському районі. Традиційну для радянської економіки інтенсифікацію виробництва було здійснено на Красилівському цукрозаводі, і в 1939 р. було вироблено 130 тис. центнерів цукру-піску, що радше було наслідком суттєвого переробітку працівників заводу в «соціалістичних змаганнях», так як вже в 1940-41 рр. ці показники знизились. Подібна ситуація спостерігалась і на цукрозаводі в Антонінах. Так, в 1939 р. за рік було вироблено 78 тис. центнерів цукру, а вже в 1940 р. – 136,5 тис. ц., закономірно, що в 1941 р. цей показник впав до 65-75 тис. центнерів. Найбільшими в регіоні були Шепетівські цукровий та рафінадний заводи, в яких у 1940 р. працювало 1045 робітників.¹⁹¹ В цілому цукрова промисловість регіону продовжила розвиватись та досі залишалась важливою складовою всього регіону.

Наявність в регіоні лісів, а також значний відсоток засівів технічних рослин дозволили розвиватись в регіоні деревообробній та паперовій промисловості. Найбільше таких підприємств було саме на території районів, які входили до Малого Полісся. Так, в Ізяславському районі працювало декілька підприємств по заготівлі та обробці деревини, які також відправляли деревину в сусідні Славутський і Шепетівський райони. Також, в самому Ізяславі, ще із початку 1920-х рр. працювала друкарня. Також, в Славуті, після реконструкції та розширення в 1930-х рр., працювала найбільша паперова фабрика в регіоні, а також суконна фабрика. Також, паперова фабрика була створена в Понінці. В другій половині 1930-х рр. створено меблево-обозний завод в Шепетівці.¹⁹²

¹⁹⁰ Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Хмельницька область... С. 620., С. 274., С. 439., С. 617.

¹⁹¹ Там само. С. 625., С. 282.

¹⁹² Там само. С. 268., С. 468., С. 616.

Зростання кількості ферм в 1930-х рр. та загального збільшення розведення свійських тварин дозволило розвивати шкіряну промисловість та молочарство. Зокрема, ферма в Антонінах давала доволі велику кількість молока, так в 1938 р. надій за рік на одну корову становив до 3-3,5 тис. літрів. Також, в другій половині 1930-х рр. в Шепетівці був створений маслозавод та птахокомбінат. Окрім того, протягом 1930-х років, в регіоні відкривались нові та реорганізовувались наявні підприємства харчової промисловості, зокрема були реорганізовані чи відкриті хлібозаводи в Ізяславі та Шепетівці; пекарні Красилові, Антонінах, Грицеві; заводи безалкогольних напоїв в Красилові, Антонінах, Грицеві тощо. Також, поступово відбувалась електрифікація регіону. Ізяславська ГЕС, що розміщувалась на Горині, була реорганізована до 450 кВт., у Славуті побудована локомотивна електростанція із потужністю 528 кВт. А в Шепетівці в 1930-х рр. вже працювало 6 електростанцій і в 1937 р. був початок будівництва ще однієї більш потужної.

В цілому такі показники підтверджуються і по областях. Так, загальна кількість підприємств промисловості за загальною формою підлеглості станом на 1934 р. у Вінницькій області дорівнювала 217, і такий показник був вищий лише за Чернігівську область та АМСРР. Проте він не сильно відставав і від Донецької та Дніпропетровської області кількість підприємств становила 222 та 227 відповідно. Проте, загальна ціна валової продукції у них все ще була значно вище, тому що ці регіони орієнтовані в першу чергу на важку промисловість, а промисловість Вінницької області більшою мірою складалась із підприємств легкої промисловості. Також, за загальною кількістю усіх наявних об'єктів великої промисловості в 1934 р. Вінницька область так само випереджала тільки Чернігівську область та АМСРР із показником в 819 об'єктів. У всіх інших областях кількість таких об'єктів була вища за тисячу. Втім, за показниками кількості дрібної промисловості Вінницька область випереджала вже Чернігівську, Дніпропетровську, Одеську, Донецької області та АМСРР із показником в 6034 об'єкти. Втім, за ціною валової продукції від дрібної промисловості була все ще на рівні Одеської та Донецької областей із показником в 40 302 тис. крб.¹⁹³ Це знову ж таки пов'язано із більшою спеціалізацією регіону на легкій промисловості.

¹⁹³ Народне господарство УСРР / За ред. О. М. Асаткіна... С. 52-53.

Заходи владі щодо витіснення приватної торгівлі поступово давали свої результати. Так, тільки при організації радянської трискладової торгівлі в 1923 р. 92%, займала приватно торгівля, державна торгівля 2,6% та кооперативна – 5,4%. Вже в 1928 р. приватна торгівля становила 75,7% і саме в цей час починаються найактивніші заходи по скасуванню приватної торгівлі. У 1929 р. вона вже становить 58,2%, в 1930 р. – 29%, в 1931 р. – 8,9%, а в 1932 р. вказується, що її повністю витіснено і усупільнена торгівля становить 100%.¹⁹⁴ Також, вже в 1935 р. у Вінницькій області відсоток державної торгівлі становив 29,2%, ВРП – 4,6%, кооперативної – 66,2%. Так, певний дисбаланс в західних регіонах все ще зберігався, адже показник державної торгівлі був одним із найнижчих серед інших областей і в середньому по Україні становив 35,4%, при цьому відсоток кооперативної був найвищим, не рахуючи АМСРР, а в загальному по Україні кооперативна торгівля становила тільки 41,5%.¹⁹⁵

Висновок до розділу 3. Отже, економіка регіону є важливими аспектами різноманітних змін від соціальних до політичних. Так, із початком НЕПу, Ізяславщина в обличчі Шепетівської округи займала територію 7 572,2 квадратні верстви, що було середнім розміром серед правобережного та поліського підрайонів. Щодо розмірів селянських наділів то порівняно із 1910 р. безземельних господарств взагалі не стало. Збільшилась кількість господарств з наділом від 2 до 6 десятин та зменшилась із наділом більше 9 десятин. В індивідуальному селянському господарстві краю була доволі складна ситуація з робочою худобою. Важка ситуація була з наявністю реманенту, ним було забезпечено 60% господарств. Також, свою опору на селі радянська влада вбачала у незаможних селянах, тому уся її аграрна політика була спрямована саме в цьому напрямі. Так, довгий час, опорою владі на селі були комітети незаможних селян та селянські товариства взаємодопомоги, які на початку НЕПу були не дуже активні, втім під кінець НЕПу відігравали важливу роль в колективізації селянських господарств. Характерною особливістю регіону була широка діяльність споживчої кооперації та інших її форм. Також, в роки НЕПу радянська влада продовжила різними методами

¹⁹⁴ Народне господарство УСРР / За ред. О. М. Асаткіна... С. 135.

¹⁹⁵ Народне господарство УСРР... С. 264.

сприяти створенню колективних господарств.

Вже із кінця 1920-х – початку 1930-х рр. розпочинається соціалістичний наступ на село, масова колективізація та «розкуркулення». Також протягом 1930-х років випрацьовувалась особлива економічна система, яка в історіографії дістала назву планової або ж командно-адміністративної. Так, в Ізяславщині протягом 1928-33 рр. створюється велика кількість нових колективних господарств. При цьому в різних регіонах деякі господарства мали свою особливу специфікацію, виходячи із особливостей регіону. У багатьох районах в цей час починають створюватись МТС, що в подальшому дозволить інтенсифікувати виробництво в сільському господарстві та більшою мірою контролювала економічний простір сільського господарства.

Із приходом НЕПу відбулись зміни і у промисловості. Для розвитку індустріального будівництва створювались трести, дрібні підприємства здавались в оренду приватними особами. Із найбільших підприємств регіону станом на 1925 р. було 6 цукрових заводів, 2 керамічні, 2 фаянсово-фарфорові, 24 шкіряні, 3 паперові фабрики тощо. Важливе місце в промисловості регіону займало також млинарство. Вже протягом 1930-х рр. разом із «викачкою» ресурсів із села починає активніше розвивається промисловість. Так, в Ізяславщині найактивніше розвивались наступні сфери промисловості: цукроваріння, цегельна, деревообробна, паперова та шкіряна промисловості, а також молочарство. Щодо торгівлі, то у 1921 р. почала функціонувати торгівля у 3 формах – державній, кооперативній і приватновласницькій. Особливістю округи було те, що тут повністю переважала приватна торгівля. Також, сільське населення потерпало через «ножиці цін» та штучний дефіцит. Ще під час НЕПу, а особливо в 1930-х рр. влада приймає заходи щодо витіснення приватної торгівлі. І вже в 1935 р. залишається тільки державна сфера торгівлі, що становила 33%, та кооперативна – 66%. Втім, сільське населення все ще використовувало прямий продуктообмін.

ВИСНОВКИ

Із середини 1920 р. більшовики змогли захопити всю територію Ізяславщини, та почали встановлення своєї влади через ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів усіх рівнів. Втім, через серйозний дефіцит партійних діячів в багатьох волостях владні повноваження покладалися на військово командування та місцеві ревкоми. Одночасно із тим вони розпочинають впровадження елементів комунізму, зокрема усуспільнення землі, комунізацію, скасування грошового обігу, впровадження продрозкладки тощо. Проте, така політика наштовхнулася на великий опір населення, який набрав форми повстанського руху проти більшовицької влади. Через що більшовицька влада швидко змінює напрям своєї діяльності, оголошуючи попередню політику вимушеною війною – «воєнним комунізмом», та впроваджує нову економічну політику. Із оголошенням початку НЕПу в березні 1921 р., реальний стан речей в регіоні практично не змінився через недостатньою кількістю партійних діячів та підконтрольністю частини територій комнезамам та ревкомам, які, в основі своїй, не сприймали ідею НЕПу. Також ситуацію загострював повстанський рух проти більшовицької влади, який вже із кінця 1923 р. поступово припиняється. Із цього року починають впроваджуватись елементи НЕПу по всій території краю, та закінчується етап стабілізації ситуації в регіоні.

Проте, загальна стабілізація життя не свідчила про прийняття більшовицької влади, водна досі залишалась у сприйнятті населення чужою, фактично – окупаційною, особливо для місцевого українського сільського населення. Зокрема через це пасивний опір владі продовжувався протягом 1920-х рр. Влада спробувала отримати довіру населення через українізацію партосередків, «ленінського набору» 1924 р., та висуненням рядових партійців на відповідальну роботу. Втім, дана політика була тільки частково успішна. Українізація запрацювала тільки на половину і до 1925 р. фактичних результатів не принесла. «Ленінський набір» не привів очікуваної кількості кандидатів на вступ до партії, з одного боку населення все ще не бажало до неї долучатись, а з іншого, люди, які були готові до вступу, залишались малограмотними чи взагалі

не писемними. Та і сама «партія» насправді не мала довіри до місцевого населення, а лише вдавала спробу стати «своєю», адже більшість висуванців із місцевого населення на відповідальні посади відхиляли.

Разом із цим, протягом НЕПу, як по всій території СРСР так і на Ізяславщині партійна влада поступово «зросталась» із держаною. Місцеві осередки повністю втрачають автономність. Виявом цього, стає прихід до влади в ЦК РКП(б) Й. Сталіна наприкінці 1920-х років і з цього часу розпочинається період «великого перелому» та становлення тоталітарної радянської системи. В кінці 1920-х рр. відбувається перехід до політики індустріалізації та соціалістичного наступу на село, без фактичної відміни НЕПу. Так, розпочинається насильницька колективізація, посиленням адміністративного тиску на селянство, «розкуркулення» та реквізиції продовольства у великих об'ємах.

Через таку політику стали масштабнішими виступи селян, які переросли в повноцінне повстання і поширювались на всю Ізяславщину, де були чи не наймасштабніші повстання із всіх західних регіонів УСРР. Всі ці події спричинили кризу сільськогосподарського виробництва, втім більшовики тільки збільшували кількість хлібозаготівель, таким способом Сталін планував повністю зламати опір селянства. Вже на початку 1932 року розпочинається штучно створений масовий голод, який тривав до 1933-34 рр. Також, із 1932 р. розпочинається активне переслідування національних менших, особливо поляків. Все це дозволяло зламати навіть пасивний опір населення. Вже в кінці 1936 р. розпочинається нова хвиля репресивних заходів в партійних управлінських структурах, яка поступово переростає у «великий терор». Під нову хвилю репресій потрапляють представники абсолютно всіх соціальних груп. Таким чином, не змігши стати «своєю», більшовицька влада вдається до репресивних заходів, щоб зламати опір населення та провести заплановані партією заходи. Також, протягом цього часу відбувається зростання кількості членів комуністичної партії та поступово формується основа подальшого існування тоталітарного суспільства.

Також, протягом міжвоєнного періоду в Ізяславщині відбувається чимала кількість адміністративно-територіальних перетворень. Так, найперша реформа, була проведена протягом 1922 – 25 рр. За її результатами була утворена Шепетівська округа, куди входила територія Ізяславщини, також в 1925 р. було ліквідовано губернії. Нова адміністративно-територіальна реформа розпочалась у вересні 1930 р., і означилась ліквідацією округ. Наступний етап реформи відбувся в лютому 1932 р., тоді було утворено 5 областей і райони Ізяславщини повністю входили до складу Вінницької області. Протягом 1935-37 рр. відбувалась проміжна адміністративна реформа, в наслідок якої утворився Шепетівський округ, до якого ввійшла територія Ізяславщини. В 1937 р. була проведена нова реформа, за якою із західної частини Вінницької області була утворена нова прикордонна область – Кам'янець-Подільська, у складі якої були райони Ізяславщини. Також, із утворенням даної області ліквідовуються прикордонні округи.

Події міжвоєнного періоду відбилися і на демографічних та соціальних аспектах населення краю. Перші зміни почали відбуватись ще протягом Першої світової війни, розгортанням національно визвольних змагань 1917-22 рр. та радянсько-української війни, а пізніше із політикою більшовиків у регіоні. Так, через постійні військові дії, епідемії та голод, чисельність населення краю різко впала, приблизно на 25–35 тис. осіб. Вже тільки після стабілізації ситуації в кінці 1923 р. кількість населення почала збільшуватись і вже в 1926 р. кількість міського населення становила 82 052 особи, а сільського – 577 383 особи. Національний склад міст теж зазнав змін, в містах домінувало українське населення із середнім показником в 49.6%. Також, відбулось зменшення питомої ваги євреїв та збільшення питомої ваги росіян в містах. Змін зазнала і соціальна структура населення. Так, ще більша кількість містян регіону почала займатись сільським господарством – близько 34%. Також збільшилась кількість робітників до 20% та нової соціальної групи – непманів – 27%.

Також, відбулось значне падіння чисельності сільського населення, яке, після стабілізації ситуації у регіоні в 1923 р., почало поступово відновлюватись.

Через постійні бойові дії на території регіону кількість чоловічого населення краю було на 19 461 особу меншим ніж жіноче. Іншою проблемою було зниження кількості дітей віком від 5 до 15 років, що не дозволяло в майбутньому розраховувати на значний природній приріст населення. Щодо національного складу сільського населення то він залишився незмінним. В краї домінувало українське населення, наступними були – поляки, євреї та росіяни. Також, влада проводила політику ліквідації заможних господарів та середняків, спочатку силовими методами, а потім економічним тиском.

Всі ці чинники спричинили зміни і в соціальній структурі населення. Спочатку політика комунізації, а далі запровадження НЕПу стимулювали активні соціальні перетворення. Так, порівняно із 1897 р. показник самодіяльного населення міст значно збільшився і становив 44%, а в сільських місцевостях - 67%. Ще однією і певним чином новою групою населення була нова буржуазія, або ж непмани. Станом на 1923 р. питома вага непманів в містах регіону складала 27% від самодіяльного населення, що перевищувало питому вагу робітників та службовців. В подальші роки кількість непманів в окрузі активно зростає, і станом на 1926 р. їх питома вага серед самодіяльного міського населення становить 52%.

В кінці 1920-х рр. розпочинаються нові зміни, які були пов'язані із вищезгаданою політикою влади, зокрема найбільший вплив на населення спричинили насильницька колективізація, «розкуркулення», Голодомор 1932-33 рр., переслідування національних менших, «великий терор» 1937-38 рр. Паралельно із цим відбувається жорстка соціальна уніфікація суспільства. Одночасно з тим, влада робила все, щоб приховати та замаскувати великі втрати населення, зокрема планований на 1933 р. перепис населення відтермінувався аж до 1937 р. Проте такі заходи не допомогли і вже побіжні результати перепису 1937 р. показали велику кількість втрат серед українського населення. Тож, даний перепис був визнаний «невірним».

Через вище означені заходи реальна відсоткова кількість втрат в Ізяславщині становить 85-90% від показників 1926 р., при цьому варто зважати

на природній приріст населення в 1,5-2% в період із 1934 р. по 1937 р. Найбільше зниження кількості населення фіксується в суто сільських районах, зокрема в Ляховецькому та Плузненському із різницею населення в середньому 80-85% від 1926 р. Були також райони, кількість населення, яких змогла відновитись до показників 1926 р., зокрема Шепетівський – 99,8%, Ізяславський – 100,9%, Славутський – 105,4% від часу перепису 1926 р. Таке відновлення чисельності населення відбулось саме за рахунок років після періоду голодомору, а також міжреспубліканських міграцій та переселення населення, так як в цих регіонах більшою мірою розвивалась промисловість.

При проведенні перепису населення 1939 р., щоб уникнути недообліку, на весь СРСР було «додано» близько 2,9 млн. населення. Так, станом на 1939 р., в порівнянні із 1937 р., кількість населення Ізяславщини збільшилась на 7% всього, та на 8% у сільських і на 6% у міських поселеннях. Щодо національного складу населення в загальному по Ізяславщині, то домінувало українське населення із показником 83,7%, при загальному зниженні чисельності в порівнянні із кінцем 1920-х рр. Наступними були євреї із питомою вагою в 6,5%, далі поляки - 4,6% та росіяни – 3,7%. Вияв попередньої політики радянської влади відбився і на статевому складі населення. Так, серед репресованих національностей кількість жіночого населення суттєво перевищувала чоловіче. Зокрема, серед українців чоловіків було 45,4%, а жінок 54,6%. Також, через стимулювання владою міжреспубліканських міграцій, в «не місцевих» національностей був великий дисбаланс в статевому складі населення, зокрема серед росіян питома вага чоловіків становила 79,0%, а жінок 21,0%. Також, із початку соціалістичного наступу 1930-х років одразу змінюється соціальний склад населення. Дуже швидко зникають соціальні групи, які з'явилися за часів НЕПу і вже в другій половині 1930-х рр. структура суспільства стала жорстко уніфікованою.

Все це не могло не позначитись на економіці регіону. Окрім того, часто саме економічний фактор у політиці радянської влади був важливим аспектом, який стимулював різного роду зміни в суспільстві. Тож, із початком НЕПу, фактично зникли безземельні господарства, збільшилась кількість господарств з

наділом від 2 до 6 десятин та зменшилась із наділом більше 9 десятин. В індивідуальному селянському господарстві краю була доволі складна ситуація з робочою худобою та наявністю реманенту, яким було забезпечено 60% господарств. Свою опору на селі радянська влада вбачала у незаможних селянах, тому уся її аграрна політика була спрямована саме в цьому напрямі. Також, довгий час, опорою влади на селі були комітети незаможних селян та селянські товариства взаємодопомоги, які на початку НЕПу були не дуже активні, втім під кінець НЕПу відігравали важливу роль в колективізації селянських господарств. Характерною особливістю регіону була широка діяльність споживчої кооперації та інших її форм. Також, в роки НЕПу радянська влада продовжила різними методами сприяти створенню колективних господарств. Із приходом НЕПу відбулись зміни і у промисловості, зокрема, активно створювались трести, а дрібні підприємства здавались в оренду приватними особами. Ізяславщина була, в цілому, добре розвиненим регіоном в індустріально-промисловій сфері, в порівнянні із сусідніми регіонами. Із найбільших підприємств станом на 1925 р. було 5 цукрових заводів, 2 керамічні, 2 фаянсово-фарфорові, 24 шкіряні, 3 паперові фабрики тощо. Важливе місце в промисловості регіону займало також млинарство. Непогано була розвинена дрібна промисловість у сільських місцевостях.

Через неможливість системи НЕПу стимулювати розвиток великої промисловості та бажання влади «прибрати» капіталістичні елементи в суспільстві та економіці в кінці 1920-х рр., НЕП в економічному житті поступово припиняє існування. Тож, протягом 1930-х років випрацьовувалась особлива економічна система, яка в історіографії дістала назву планової або ж командно-адміністративної економічної системи. Також, економічний порядок починає базуватись певним чином на позаекономічному примусі.

Так, в Ізяславщині протягом 1928-33 рр. створюється велика кількість нових колективних господарств, в першу чергу сільськогосподарських артілей. Рівень колективізації в Ізяславщині станом на 1935 р. становив 67%. При цьому в різних регіонах деякі господарства мали свою особливу специфікацію,

виходячи із особливостей регіону. У багатьох районах починають створюватись МТС, що в подальшому дозволить інтенсифікувати виробництво в сільському господарстві та більшою мірою контролювати економічний простір сільського господарства. Також, протягом 1930-х рр. в регіоні розвивались сфери: цукроваріння, цегельна, деревообробна, паперова та шкіряна промисловості, а також молочарство. Промисловість було представлено в основному середніми та малими виробництвами. Протягом першої половини 1930-х рр. приватні підприємства різними методами відбираються у їхніх власників та переводяться в статус державних.

Протягом цього часу відбулись значні зміни в торгівлі. Ще із часом запровадження більшовиками комунізації в 1920-21 рр., була здійснена спроба впровадити прямий товарообмін. Проте вона не була успішною. Вже із запровадженням НЕПу, в 1921 р. почала функціонувати торгівля у 3 формах – державній, кооперативній і приватновласницькій. Особливістю округи було те, що тут повністю переважала приватна торгівля. Також, сільське населення потерпало через «ножиці цін», та штучний дефіцит. Ще під час НЕПу, а особливо в 1930-х рр. влада приймає заходи щодо витіснення приватної торгівлі. І вже в 1935 р. залишається тільки державна сфера торгівлі, що становила 33%, та кооперативна – 66%.

Таким чином, населення Ізяславщини в цілому та і саме становище регіону в міжвоєнний період зазнало суттєвих змін. Спочатку роки бойових дій на території регіону та більшовицька комунізація завдали серйозного удару по населенню та економіці краю. Пізніше запровадження НЕПу, супроводжувалось значними змінами в економіці регіону та відновленням демографічних показників. Втім, наприкінці 1920-х рр. відбувається зміна політики держави, не змігши стати «своєю» влада планує зламати опір селянства і розпочинається соціалістичний наступ на село. Ресурси «викачані» із села влада направляє на розвиток промисловості. Тож, за цей час повністю змінюється економічна система регіону, починає функціонувати планова економіка, а на селі залишаються в основному колективні господарства. Суспільство опиняється

«під наглядом» тоталітарної влади, а саме стає сильно атомізованим із переважанням вертикальних зв'язків, занурюється в вимушене та насаджене «однодумство».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

1. Административно-территориальное деление Союза ССР на 15 июля 1934 года. Москва: Власть Советов, 1934. 350 с.
2. Административно-территориальное деление Союза ССР: Крат. справочник на 1 сентября 1935 г. ЦИК СССР. – М.: Власть Советов, 1935. XXXII, 466 с.
3. Адміністративно-територіяльний поділ У.С.Р.Р. При 3-х ступневій системі врядування. (за даними на 1 жовтня 1925 року). / Видання центральної адміністративно-територіяльної комісії. Харків : Червоний Друк, 1925. 113 с.
4. Борьба за власть Рад на Поділля (березень 1917 – лютий 1918 р.): Док. й мат. / упорядн.: І. І. Кириченко, І. В. Гарнага, Ц. М. Фірштейн; під ред. М. І. Мехеди. Хмельницький: Хмельницька обласна друкарня, 1957. 307 с.
5. Відчит округового Виконавчого комітету за 1924/1925 рік. III-му округовому зїзду рад Шепетівщини. Шепетівка, 1925. 35 с.
6. Волости и важнейшие селения Европейской России. – Вып. 3: Губернии Малороссийские и Юго-Западные: Харьковская, Полтавская, Черниговская, Киевская, Волынская, Подольская / Издание Центрального статистического комитета. СПб., 1885. 349 с.
7. Всероссийская перепись членов РКП 1922 года. Вып. 2: Итоги предварительной разработки по 45 губерниям и областям. Москва : Изд. отд-ние РКП, 1922. [2], 70 с.
8. Всероссийская перепись членов РКП 1922 года. Вып. 3: Итоги предварительной разработки по 24 губерниям и областям и общая сводка по всей партии. Москва: Изд. отд-ние ЦК РКП, 1922. VIII, 90 с.
9. Всесоюзная городская перепись 1923 года : в 2 т. Итоги промышленной переписи. *Труды Центрального Статистического управления*. Т. 27, вып 1. Москва, 1926. 623 с.
10. Всесоюзная городская перепись 1923 года : в 2 т. Краткая промышленная характеристика городов и поселений городского типа. *Труды*

Центрального Статистического управления. Т. 27, вып 2. Москва, 1926. 600 с.

11. Всесоюзная перепись населения 1926 года. Украинская Социалистическая Советская Республика. Правобережный подрайон. Левобережный подрайон: народность, родной язык, возраст, грамотность. / Центральное статистическое управление СССР, Отдел переписи. Том XII. Москва : Издание ЦСУ Союза ССР, 1928. 472 с.

12. Всесоюзная перепись населения 1939 года: Национальный состав населения районов, районных центров, городов и крупных сельских населенных пунктов / Под ред. Ю. А. Полякова. Москва: Наука, 1992. 576 с.

13. Всесоюзная перепись населения 1939 года: Основные итоги / Под ред. Ю. А. Полякова. Москва: Наука, 1992. 256 с.

14. Всесоюзный перепис людности 1926 року. Українська Соціалістична Радянська Республіка. Правобережжя. Лівобережжя. Сімейний стан. Місце народження та довгість проживання. Каліки та психічно хворі. / Центральное статистическое управление СССР, Отдел переписи. Том XLVI. Москва : Издание ЦСУ Союза ССР, 1931. 426 с.

15. Голод та Голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. Збірник документів та матеріалів / Авт.-упорядн.: Р. Ю. Подкур, В. Ю. Васильєв, П. М. Кравченко, В. П. Лациба, І. П. Мельничук, В. І. Петренко. Вінницька обласна державна адміністрація; Вінницька обласна рада; Інститут історії України НАН України; Обласна редакційна колегія науково-документальної серії книг "Реабілітовані історією. Вінницька область"; Державний архів Вінницької області; Вінницька філія Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському державному університеті. Вінниця: ДП "ДКФ", 2007. 704 с.

16. Города России в 1910 году. Санкт-Петербург : Центр. статист. ком. МВД, 1914. 1158 с.

17. Законодательство о промышленности, торговле, труде и транспорте: Сб. декретов, постановлений, приказов и инструкций / Сост. юрисконсультком ВСНХ Б. С. Мальцманом. Москва: Высш. сов. нар. хоз. ред.-изд. отд., 1923 –

1925. 3 т. Ч.1: Общие положения. Промышленность. Внутренняя торговля. Внешняя торговля. 1925. 428 с.

18. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и Пленумов ЦК / КПСС; Ин-т Марксизма-Ленинизма при ЦК КПСС; Под общ. ред. А. Г. Егорова, К. М. Боголюбова. 9-е изд., доп и испр. Т. 6: 1933-1937. Москва, 1985. 431 с.

19. Кульчицкий С., Єфіменко Г. Демографічні наслідки Голодомору 1933 р. в Україні. Всесоюзний перепис 1937 р. В Україні: документи та матеріали. НАН України. Інститут історії України. Київ: Інститут історії України НАН України, 2003. 192 с.

20. Материалы Подворной переписи Волынской губернии в 1910 году. Изяславский уезд. Житомир, 1913. 373 с.

21. Матеріали до опису округ УСРР. Шепетівська округа. Харків : Центральне статистичне управління УСРР, 1926. 48 с.

22. Народне господарство УСРР / За ред. О. М. Асаткіна. Управління народно-господарського обліку УСРР. К.: Державне вид-во «Народне господарство та облік», 1935. 664 с.

23. Народне господарство УСРР: статистичний довідник. Управління народно-господарського обліку УСРР. Київ. 1935. 670 с.

24. Обзор Волынской губернии за 1914 год. : Прил. ко всеподд. отчету волын. губернатора. Житомир : Волынская губ. тип., 1915. VI, 112 с.

25. Первая всеобщая перепись населения Российской Империи, 1897 г, том VIII. Волынская губерния. / Под ред. Н. А. Тройницкого, ЦСК МВД, 1904. 394 с.

26. Поділля в роки громадянської війни (лютий 1918 р. – грудень 1920 р.) : документи і матеріали / Держ. архів Хмельн. обл.; ред. М. І. Мехеда, упоряд. Г. В. Вітряна. Вінниця: Він. книжк.-газ. вид-во, 1959. 485 с.

27. Поділля та Південно-Східна Волинь у перші роки радянської влади (у документах та матеріалах) / Упорядкув., передм., комент. М. П. Олійник. Державний архів Хмельницької області; Хмельницький національний

університет; Подільський осередок Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Хмельницький : ХНУ, 2008. 250 с.

28. Районирование СССР. Сборник материалов по районированию с 1917 по 1925 год. / Под редакцией К. Д. Егорова. Москва : «Плановое хозяйство», 1926. 314с.

29. Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Хмельницька область / Редакція тому: М. П. Вавринчук (голова), В.С. Грищук та ін.; Упорядники: В. Ю. Васильєв, Л. Л. Місінкевич, Р. Ю. Подкур. Кн. 1. Хмельницький, 2008. 934 с.

30. Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Хмельницька область./ Редакція тому: М. П. Вавринчук (голова) та ін. Упорядники: Л. Л. Місінкевич, Р. Ю. Подкур. Кн. 2. Хмельницький, 2009. 1182 с.

31. Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Хмельницька область./ Редакція тому: В. Д. Гаврішко (голова) та ін. Упорядники: Л. Л. Місінкевич, Р. Ю. Подкур. Кн. 3. Хмельницький, 2010. 1126 с.

32. Советская деревня глазами ВЧК—ОГПУ—НКВД. 1918—1939. Документы и материалы. В 4-х т. / Под ред. А. Береловича, В.Данилова. Т. 2. 1923—1929. Москва : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. 1168с.

33. Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД: Документы и материалы. В 4-х т. Т. 1: 1918–1922 / Под ред. А. Береловича, В. Данилова. Москва: РОССПЭН, 2000. 864 с.

34. Справочник «Весь СССР» на 1931 год : третий год издания / общ. ред. Д. В. Полуян. Москва : Изд. Трансформации НКПС, 1931. 1150 с.

35. СССР в цифрах в 1934 году: краткий сборник статистических материалов. Центр. упр. нар.-хоз. учета Госплана СССР. М.: Союзоргучет, 1934. 223 с.

36. СССР в цифрах в 1935 году. Москва, 1935. 1316 с.

37. СССР. Центральное статистическое управление. Труды Центрального статистического управления. Т. 8. Вып. 5: Статистический ежегодник 1922 и 1923 г. Вып. 1. Annuaire statistique 1922 et 1923. Москва. 1924.

355 с.

38. СССР. Центральное статистическое управление. Труды Центрального статистического управления. Т. 8. Вып. 7: Статистический ежегодник 1924. *Annuaire statistique 1924*. Москва. 1926. 337 с.

39. Статистический справочник. Учетно-стат. сектор ВЦСПС. Москва: Профиздат, 1936-1941. Вып. 3 (5): Июнь 1936. 1936. 55 с.

40. Съезды Советов РСФСР в постановлениях и резолюциях: сборник документов. Москва: Изд-во Ведомостей Верховного Совета РСФСР, 1939, 540с.

41. Україна. Статистичний щорічник. (1926). Харків : Центральне статистичне управління УСРР, 1926. 407 с.

42. Україна. Статистичний щорічник. (1928). Харків : Центральне статистичне управління УСРР, 1929. 421 с.

43. Шлях жовтня. Орган Шепетівського Округу КП(б)У, Округконкому та Округпрофради : Періодичне видання. URL : <https://libraria.ua/all-titles/group/1129/>

ЛІТЕРАТУРА

44. Алсуфьев А. Всесоюзная перепись населения 1939 г.: итоги и проблема достоверности. *Вспомогательные исторические дисциплины, XXXI*. 2010. С. 429-435.

45. Білик Г. Вальчук О. Опір селянства насильницької колективізації на Поділлі 1929-1933 рр. *Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження : матеріали XXXI Вінницької Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції 24-25 вересня 2020 р. (Присвячена 30-річчю з дня проголошення Декларації про державний суверенітет України)* / ред. кол. : Ю. А. Зінко (відп. редактор), С. А. Лапшин (відп. секр.), С. М. Василюк [та ін.]; Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського. Вінниця: Твори, 2020. С. 160-166

46. Боднар І., Неп на Поділлі: досвід державної ініціативи. *Славути і*

Славутчина: минуле і сучасне. Частина I. XIX – XX століття. Збірник наукових праць. Славута, 2003. С. 56-59.

47. Бондарчук П. Профспілки УСРР й українізація освіти (1920-ті рр.). *Етнічна історія народів Європи.* 2000. Вип. 4. С. 40–44.

48. Буравський О., Власюк І. Діяльність комітетів незаможних селян на Волині у роки НЕПу (1921-1928 рр.) *Емінак.* 2017. № 4(1). С. 48-52.

49. Вилцан М. А. Деякі аспекти соціально-економічних перетворень 30-х років у СРСР. *Український історичний журнал.* 1991. № 10. С. 21-32.

50. Власюк І. Відносини між владою та селянством на Волині в роки НЕПу. *Емінак: науковий щоквартальник.* 2017. Вип. 3 (1(17)). С. 15-20.

51. Власюк І. Розвиток сільськогосподарської кооперації на Волині у 1920-х роках. *Історичні студії Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.* 2013. Вип. 9-10. С. 75-81.

52. Власюк І., Заможні селяни радянської Волині в період нової економічної політики (1921–1927 рр.). *V Волинська міжнародна історико-краєзнавча конференція : матеріали міжнар. істор.-краєз. конф., м. Житомир. 9-10 листопада 2012 року.* Житомир, 2013. С. 133-137.

53. Ганжа О.І. Українське село в період становлення тоталітарного режиму (1917-1927 рр.). Київ, 2000. 208 с.

54. Гладун О., Рудницький О. Статистика населення в Україні в 1920–1930-ті роки. *Демографія та соціальна економіка.* 2009. № 2. С. 48-57.

55. Григорчук П. С., Тучинський В.А. Трансформація внутрішньої торгівлі України в 1921-1925 рр. *Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського. Наукові записки. Серія історія.* 2007. Вип. 12. С.134-147.

56. Гула А. Шепетівка: Історико-краєзнавчий нарис. Львів, 1973. 78с.

57. Гуменюк С. Старокостянтинівсько-Проскурівська операція радянських військ в 1919 р. *Матеріали II Подільської історико-краєзнавчої конференції.* Львів, 1968. С. 52-62.

58. Даниленко В. М. Українізація: здобутки і втрати (20-30-ті роки).

Проблеми історії України: факти, судження пошуки. 1992. Вип. 2. С. 79-81.

59. Дем'янюк О. Й. Волинь в добу Української Центральної Ради: військово-політичні аспекти. *Військово-науковий вісник.* 2018. Вип. 29. С. 111-120.

60. Дем'янюк О. Й. Волинь в умовах більшовицької агресії (осінь 1918 – весна 1919 рр.). *Вісник Національного університету «Львівська політехніка».* 2013. № 752. Держава та армія. С. 82–86.

61. Дем'янюк О. Й. Волинь на фоні державотворчих процесів в УНР (жовтень – грудень 1917 р.). *Вісник НУ «Львівська політехніка».* 2008. № 612. Держава та армія. С. 78–85.

62. Єременко Т. Польська національна меншина в Україні в 20-30-ті рр. ХХ століття. *Польська національна меншина в Україні в 20-30-ті рр. ХХ століття.* 1994. 5. С. 1-74.

63. Єсюнін С. Адміністративно-територіальний поділ Заславщини наприкінці ХVІІІ – початку ХХІ століття. *Метафора спільного дому: Заславщина багатьох культур.* Ізяслав – Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2006. С. 65-74.

64. Єфіменко Г., Національно-культурна політика як один з основних засобів модернізації радянського суспільства у 1920-1930-ті роки. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки.* 2003. 9. С. 251-278.

65. Жезицький В. Політичні репресії проти польського населення Поділля у другій половині 30-х років ХХ століття. *Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки:* матер. Міжнар. наук. конф., Хмельницький, 23-24 черв. 1999 р., Хмельницький: Поділля, с. 421–430.

66. Жиромская В. Социальный состав и занятия населения России в конце 1930-х гг. *Проблемы истории массовых политических репрессий в СССР. К 70-летию Всесоюзной переписи населения 1939 года: материалы VI Международной научной конференции.* Краснодар: Экоинвест, 2010. 424 с.

67. Захарчук К. Красилівщина у 1919 р. *Українська революція у 1917-1920 рр.* Хмельницький-Красилів, 1998. С. 49-55.

68. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Хмельницька область / Ред. кол. тому: Мехеда М. І. (гол. редкол.), Гаврик Ю. О., Галай Д. М. (відп. секр. редкол.) АН УРСР. Інститут історії. Київ: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1971. 708 с.
69. Калініченко В. Оренда землі в українському селі в роки непу. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр.* 2007. Вип. 16 (2). С. 27-43.
70. Капустян Г. Т. Дві «правди», або українське село в двадцяті роки двадцятого століття. Кременчук, 2003. 328 с.
71. Коваленко Л. А. Ізяслав: Історичний нарис. Львів : Каменярь, 1966. 35 с.
72. Ковальчук О., Українці в СРСР: піднесення національно-культурного руху (друга половина 20-х – початок 30-х років ХХ ст.). *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки.* 2002. 6. С. 284-297.
73. Ковальчук С. Комітети бідноти і комітети незаможних селян у системі партійно-державного контролю в Україні 1920 – 1930-х рр. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць ДДПУ імені Івана Франка. Серія Історія.* 2009. Вип. 24. С. 86-105.
74. Ковальчук С. Славути. Минуле і сучасне. Київ: ФОП Мельник А. А., 2016. 312 с.
75. Коцан Р., Боротьба з контрабандою на радянсько – польському кордоні у 1921 – 1939 роках. *Історико-політичні проблеми сучасного світу : Збірник Наукових статей.* Чернівці : Чернівецький національний університет, 2017. Т. 35-36. С. 192-201.
76. Кравченко А., Радянська влада і нова буржуазія. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр.* 2007. Вип. 16(2). С. 97-106.
77. Кравченко А., Соціально-професійна класифікація непманів українського міста. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки : Міжвід. зб. наук. пр.* 2006. Вип. 15. С. 65-72.

78. Крамар Ю., Суспільно-політичні процеси на території Західної Волині в період Української Революції 1917 – 1921 рр. Волинські історичні записки. Луцьк, Том 5. 2010 р. С. 71-76.
79. Кукуріка Я. В. Заславщина в національно-визвольних змаганнях 1917 – 1922 років. *Метафора спільного дому: Заславщина багатьох культур*. Ізяслав – Острог : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2006. С. 145 – 167.
80. Кульчицький С. В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). Київ : Основи, 1996. 396 с.
81. Кульчицький С. Проблема колективізації сільського господарства в сталінській «революції зверху». *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр.* 2004. Вип. 12. С. 21-69.
82. Кульчицький С. Сталінська диктатура в період другого комуністичного штурму (1929–1938) рр. *Проблеми історії України: факти, судження пошуки*. 2012. 21. С. 118-134.
83. Кульчицький С. Сталінський «сокрушительный удар» 1932-1933 рр. Київ: Темпора, 2013. 316 с.
84. Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Книга 2. Київ: Темпора, 2013. 388 с.
85. Лазуренко В. М. Заможне селянство України доби НЕПу. *Український історичний збірник*. 2003. Вип. 5. С. 234-240.
86. Лукашук О. В. Шепетівський округ у роки НЕПу (1921-1928 рр.). *Літопис Хмельниччини – 2015*. Краєзнавчий збірник. Хмельницький, 2015. С. 156-171.
87. Луценко Є. М. Місто Ізяслав на зламі XIX і XX століть. Велика Волинь: Минуле й сучасне. Хмельницький; Ізяслав; Шепетівка, 1994. С. 252-255.
88. Маркова В. Концепція «нової людини» в теорії і практиці радянського будівництва у 1920–1930-х роках. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Серія 5. Історичні науки*. 2015. Т. 3. № 7. с. 123-129.

89. Мартинчук С. К. Основні промислові заклади Волинської губернії на початку ХХ ст. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. : Рівненський державний гуманітарний університет. 2015. Вип. 26. С. 20-26.
90. Матвєєв А. Соціально-економічний розвиток доколгоспного села Поділля та Південно-Східної Волині напередодні колективізації. *Наук. праці Кам'янець-Подільського нац. ун-ту ім. І. Огієнка: Історичні науки*. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2010. Т. 20. С. 365-374;
91. Матвєєв А., Рибак І. Здійснення насильницької політики розселяннювання на Поділлі та Південно-Східній Волині (друга половина 20 – перша половина 30-х рр. ХХ ст.): монографія. Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, Центр дослідж. Історії Поділля. Кам'янець-Подільський: Сисин О. В., 2011. 196 с.
92. Мельничук О. Комнезами як добровільні громадські організації на Поділлі (1925-1933 рр.). *Наук. праці Кам'янець-Подільського держ. пед. ун-ту. Історичні науки*. Кам'янець-Подільський, 2001. Вип. 6 (8). С. 451-458.
93. Міньков І. І., Стецюк В. В. Ізяславський Край: природа – історія – людина : природн. та іст.-краєзн. док. нарис. Академія наук вищої освіти України. Ізяслав; Київ: Сталь, 2009. 240 с.
94. Місінкевич Л. «Великий терор» 1937–1938 рр. на Хмельниччині. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2008. 28. С. 121-135.
95. Місінкевич Л. Опір духовенства та віруючих більшовицькій політиці: ствердження державного атеїзму в 20-30-х рр. ХХ ст. *Історія України. Маловідомі імена, події, факти*. 2005. 31. С. 63-78.
96. Місінкевич Л. Реалізація державної політики щодо релігії та віруючих на Поділлі в 20 30-ті рр. ХХ ст. *Краєзнавство*. 2003. 1. С. 94-97.
97. Мовчан О. М. Повсякденне життя робітників УСРР. 1920-ті рр. Київ : Інститут історії України НАН України, 2011. 312 с.
98. Небрат. В. Горін Н. Дослідження фінансових механізмів радянської індустріалізації в українській економічній літературі. *Галицький економічний вісник*. 2012. №4(37). С.112-123

99. Нестеренко В. А. Українізація на Шепетівщині (20-ті роки ХХ ст.). *Південно-Східна Волинь: наука, освіта, культура*. Хмельницький-Шепетівка, 1995. С. 59-67.
100. Нізова Л. Великий перелом у кустарно-ремісничій промисловості УСРР (1920 – 1930-ті рр.). *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст.* Київ, 2007. Вип. 12. С. 258-274.
101. Олійник М. Документи про позбавлення виборчих прав як джерело вивчення соціально-політичної ситуації в роки НЕПу (на матеріалах Поділля). *Гуржіївські історичні читання*. 5. 2012. С. 89-91.
102. Олійник М. Колективізація на Поділлі в роки НЕПу. *Гуржіївські історичні читання*. 2013. Вип. 6. С. 310-313.
103. Олійник М. Комітети бідноти і комітети незаможних селян у системі партійно-державного контролю в Україні 1920 – 1930-х рр. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць ДДПУ імені Івана Франка. Серія Історія*. 2009. Вип. 24. С. 90.
104. Олійник М. Контрабанда і боротьба з нею на Поділлі в роки непу. *Історія торгівлі, податків та мита*. 2012. № 2. С. 135–141.
105. Олійник М. Ліквідація неписьменності на Поділлі в роки НЕП (1921–1928 рр.). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Історія*. 2016. Вип. 2(3). С. 88-91.
106. Олійник М. Неп у приватній ценовій і кустарно-ремісничій промисловості (за документами архівів України та Російської Федерації). *Архіви України*. 2001. № 1-2(245). С. 79-89.
107. Олійник М. П. Практика стягнення єдиного сільськогосподарського податку на Поділлі в 1923–1928 рр. *Історія торгівлі, податків та мита*. 2016. № 1-2. С. 230-237.
108. Олійник М. П. Реалізація соціальної політики більшовиків на Поділлі в роки НЕПу. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2017. Вип. 48. С. 143-147.

109. Олійник М. П. Трансформаційні процеси на Поділлі в добу непу (1921-1928 рр.) : монографія. Хмельницький : «Поліграфіст-2», 2015. 480 с.
110. Олійник М. Поділля напередодні запровадження НЕПу. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2017. Вип. 26. С. 57-62 с.
111. Олійник М. Поділля напередодні запровадження НЕПу. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2017. Вип. 26. С. 57-62 с.
112. Олійник М. Самогоноваріння та боротьба з ним на Поділлі в роки НЕПу. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2013. Вип. 35. С. 119-122.
113. Олійник М. Становище кустарів і ремісників на Поділлі в роки нової економічної політики (1921-1928). *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка. Історичні науки*. 2016. Вип. 9. С. 382-387.
114. Олійник М. Становлення політики щодо освіти та освітян в перші роки радянської влади (на матеріалах фондів виконкомів рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів повітів західного Поділля). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Історія*. 2008. Вип. 14. С. 340-343.
115. Оніпко Т.В. Виробничі галузі споживчої кооперації України в контексті нової економічної політики (1921–1928 рр.) : монографія. Полтава : РВВ ПУЕТ. 2010. 363 с.
116. Петренко В. Тотальне вилучення продовольства в селянства України впродовж 1928-1933 рр. У документах державного архіву Вінницької області. *Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. Матеріали XXXIV Вінницької Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції*. 3 листопада 2022 р. / ред. кол. : Ю. А Зінько(відп. редактор), С. Ю. Юзвак, В. О. Гребеньова (відп. секр.) та ін. Вінниця, 2022. С. 10-16.

117. Пижик А. Ідеологічна основа більшовицької політики українізації. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. 2011. Вип. 104. С. 47-50.

118. Подкур Р. Ю. Ліквідація органами держбезпеки УСРР опозиційних громадсько-політичних організацій у 1920-х рр. *Проблеми історії України: факти, судження пошуки*. 2015. С. 116–137.

119. Прищеп О. П. Демографічні зміни в урбанізаційному процесі на Волині (II пол. XIX ст. – початок XX ст.). *Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Зб. ст.)*. Київ : Рідний край, 1999. Вип. 7. С. 68–72.

120. Прищеп О. П. Міста Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. : монографія. Рівне : ПП ДМ, 2010. 288 с.

121. Прищеп О. П. Основні тенденції розвитку міської промисловості Волинської губернії (II пол. XIX – поч. XX ст.). *Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Зб. ст.)*. Київ.–Донецьк : Рідний край, 2001. Вип. 15. С. 40–45.

122. Прищеп О. П. Порівняльні характеристики формування бюджетів державних і приватновласницьких міст Волинської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.). *Наук. записки Ун-ту «Острозька Академія»: Іст. науки*. Острог : Ун-т «Острозька Академія», 2000. Вип. 1. С. 95–101.

123. Прищеп О.П. Нові тенденції в урбанізаційному процесі Волинської губернії у др. пол. XIX – поч. XX ст. на прикладі південно-східних її повітів. *Болохівщина: земля і люди. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції “Велика Волинь”*. Хмельницький – Стара Синява – Любар. 2000. Т. 20. С. 163-168.

124. Рибак І. В. Індивідуальне селянське господарство Поділля у добу непу. Кам'янець-Подільський : Абетка, 2008. 244 с.

125. Рибак І. В. Подільський селянин у повсякденному житті в доколгоспний період: хата, двір, село. *Освіта, наука і культура на Поділлі*. 2011. Т. 18. С. 403-423.

126. Романюк І., Романюк Б. Третій радянський Голодомор на

Вінниччині: регіональний вимір. *Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. Матеріали XXXIV Вінницької Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції*. 3 листопада 2022 р. / ред. кол. : Ю. А. Зінко (відп. редактор), С. Ю. Юзвак, В. О. Гребеньова (відп. секр.) та ін. Вінниця, 2022. С. 94-101.

127. Свідерська О. М. Головні напрями інтенсифікації землеробства на Поділлі та Південно-Східній Волині у добу непу (1921-1929 рр.). *Гуманітарний журнал*. Дніпропетровськ: Національно-гірничий університет, 2013. С. 25-30.

128. Свідерська О. М. Розвиток сільського господарства та шляхи його піднесення на Поділлі та Південно-східній Волині в добу НЕПу (1921-1929 рр.). *Гілея: науковий вісник*. 2019. Вип. 151(1). С. 128-130.

129. Свідерська О. М. Роль кооперації у розвитку сільського господарства Поділля та Південно-Східної Волині у добу непу. *Гуманітарний журнал*. Дніпропетровськ: Національно-гірничий університет, 2012. С. 90-93.

130. Свідерська О. Системи землеробства та громадські сівозміни у селянському господарстві на Поділлі та Південно-Східній Волині в добу непу (1921-1929 рр.). *Вісник Кам'янець-Подільського нац. ун-ту ім. І. Огієнка. Історичні науки*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2011. Вип. 4. С. 517-523;

131. Славута і Славутчина : минуле і сучасне. Частина 1. XIX – XX століття. Збірник наукових праць / за ред. В.Г. Берковського, В.Б. Сидора та ін.. Славута, 2003. 122 с.

132. Степанов А. «Большой террор» 1937–1938 гг.: проблемы изучения. *Проблемы истории массовых политических репрессий в СССР. К 70-летию Всесоюзной переписи населения 1939 года: материалы VI Международной научной конференции*. Краснодар: Экоинвест, 2010. 424 с.

133. Суспільство і влада в радянській Україні років непу (1921-1928). Колективна монографія. Том 2. Відп. ред. С. Кульчицький. Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. 599 с.

134. Суспільство і влада в радянській Україні років непу (1921–1928).

Колективна монографія. Том 1. Відп. ред. С. Кульчицький. Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. 656 с.

135. Тарапон О., Демографічний, національний та соціальний склад населення УСРР-УРСР 1920-1930-х рр. У розрізі повсякденного життя. *Наукові записки з української історії*. 2012. Вип. 32. С. 126-137.

136. Тимошенко В. Волинь в період української революції і громадянської війни – 1917–1920 рр. *Велика Волинь: минуле й сучасне : міжнар. краєзн. конф.* Житомир, 1993. С. 64–65.

137. Тимченко Ю. Споживча кооперація України в період НЕПу (1921 – 1928 рр.). *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2005. Вип. 37-38. С. 139-147.

138. Тітова Н. В. Особливості здійснення політики “українізації” та “коренізації” на Поділлі 1920-х – початку 1930-х років. *Освіта, наука і культура на Поділлі*. 2013. Том 20. С. 442-451.

139. Тольц М. Итоги переписи населения СССР 1939 г.: две проблемы адекватности. *Демографическое обозрение* 7(1). 2020. С. 100-117.

140. Трухманова. С., Динаміка кількості та складу міського населення Поділля за родом занять у 20-х – на початку 30-х років ХХ століття. *Етнічна історія народів Європи*. 2001. Вип. 8. С. 65–70.

141. Українізація 1920 – 30-х років: передумови, здобутки, уроки. : колективна монографія / За ред. В. А. Смолія. Київ : Інститут історії України НАН України, 2003. 392 с.

142. Українське радянське суспільство 30-х рр. ХХ ст.: нариси повсякденного життя: Колективна монографія / Відп. ред. С. В. Кульчицький. Київ: Інститут історії України НАН України, 2012. 786 с.

143. Устенко А. «Колишні люди» в соціальній стратифікації радянського суспільства 1920-х рр. *Гілея: науковий вісник: збірник наукових праць*. Київ : ПП «Видавництво «Гілея», 2014. Вип. 87 (8). С. 49–52.

144. Устенко А. Колишні представники соціальних еліт в системі радянської соціальної політики 1930-х рр. *Zbiór raportów naukowych*. Warszawa :

Wydawca: Sp. z o. O. «Diamond trading tour», 2015. S. 18–22

145. Устенко А. Посилення класової боротьби та нагнітання соціальної нетерпимості в УРСР у 1930-х рр. *Уманська старовина: науковий журнал*. Умань: ВПЦ «Візаві», 2016. Вип. 2. С. 48–53.

146. Хмельниччина: науково-популярне видання / уклад. Т. С. Колісниченко. Хмельницький : «Поліграфіст», 2017. 176 ст.

147. Чучалін О. П. Держава і Православна Церква в Україні у 1920–1930-ті роки : монографія. МОН України, Уманський держ. пед. у-тет імені Павла Тичини. Умань : «Сочінський М. М.», 2018. 180 с.

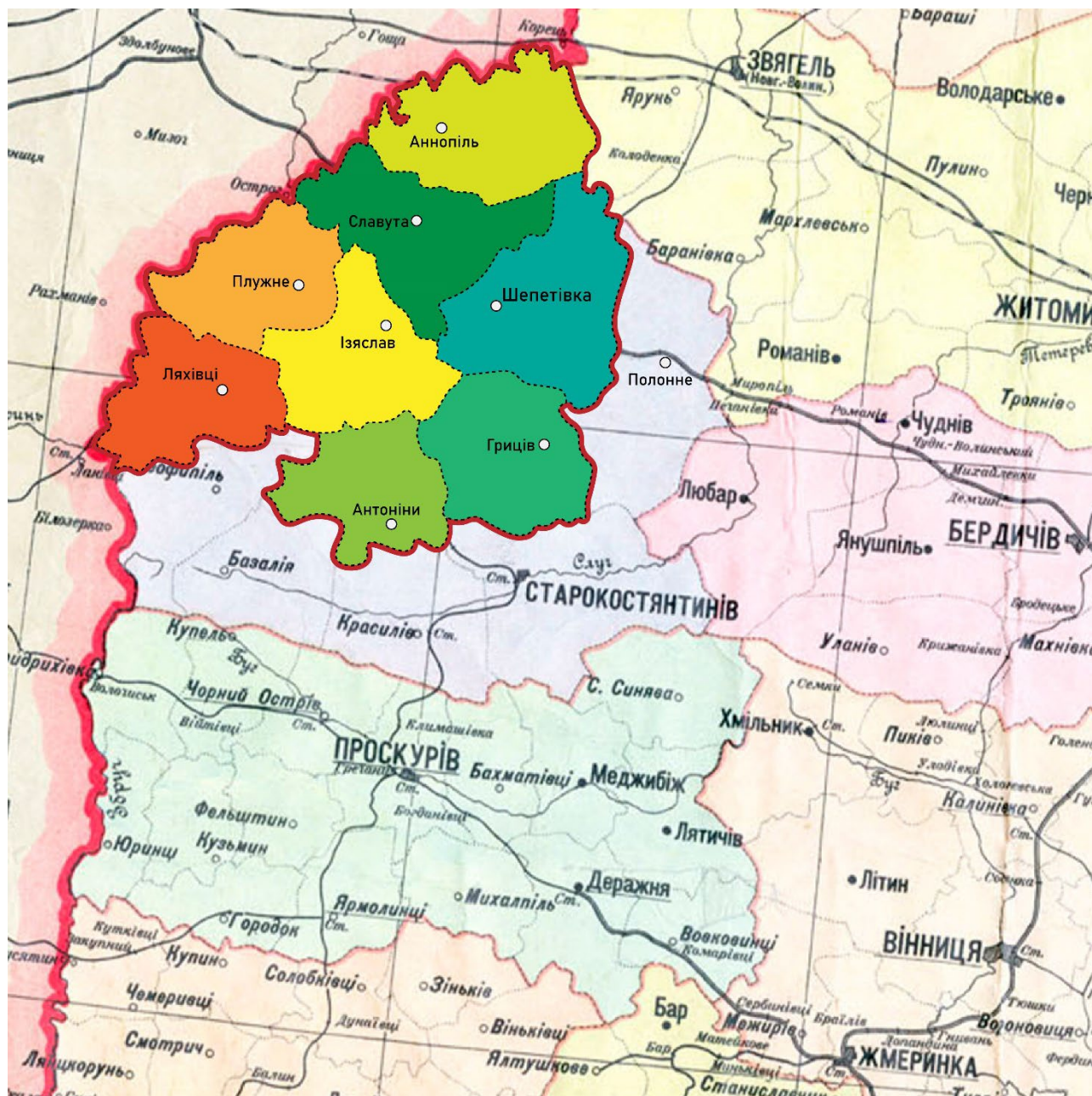
148. Штейнле О. Економічна модель сталінізму та “тінізація” радянського суспільства. *Zaporizhzhia Historical Review*, 1(48). 2020. 141-144.

149. Яцечко Т. Сторінка з історії містечка Білогородка, або доля Євфросинії Горбатюк. Метафора спільного дому: Ізяславщина багатьох культур. Ізяслав – Острог : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2006. С. 170 – 173.

ДОДАТКИ

Карта 1.

Територія Ізяславщини в складі Шепетівської округи станом на 1927 р.

Створено на основі: Адміністративна карта Української Соціалістичної Радянської Республіки. Територіальний поділ при трьохступуневій системі врядування. Адміністративні межі на 1 березня 1927 року. Мірло 1:1.250.000. Видання Народного Комісаріату Внутрішніх Справ УСРР та Державного Видавництва України, 1927.

Табл. 1.

Загальна кількість парторганізацій у Волинській губернії станом на 1922 р.

	Повітові комітети	Міські та районні комітети	Партійні організації		
			Міські	Сільські	Всього
Кількість	7	14	133	104	237

Складено і пораховано за даними: *Всероссийская перепись членов РКП 1922 года. Вып. 2: Итоги предварительной разработки по 45 губерниям и областям. Москва : Изд. отд-ние РКП, 1922. [2], С. 4.*

Табл. 2.

Кількість членів та кандидатів комуністичної партії в організаціях у Волинській губернії станом на 1922 р.

В міських організаціях						
Членів			Кандидатів			Всього
Ч.	Ж.	Всього	Ч.	Ж.	Всього	
1674	101	1775	351	36	387	2162
В сільських організаціях						
Членів			Кандидатів			Всього
Ч.	Ж.	Всього	Ч.	Ж.	Всього	
335	13	348	242	5	247	595
Всього	2757					

Складено і пораховано за даними: *Всероссийская перепись членов РКП 1922 года. Вып. 2: Итоги предварительной разработки по 45 губерниям и областям. Москва : Изд. отд-ние РКП, 1922. [2], С. 5.*

Табл. 3.

Кількість членів комуністичної партії в Волинській губернії станом на кінець 1921 р. за часом приєднання до партії та поділом на соціальні групи.

Соц. група / рік	До 1905	До 1916	1917	1918	1919	1920	1921	Без зазна ч.	Всього	% від всього
Робітники	3	36	121	163	339	265	89	11	1027	45%
Селяни	2	1	24	49	159	210	108	10	563	24,7%
Військові	3	10	48	85	182	154	48	8	538	23,6%
Інші	1	3	12	24	51	39	18	4	152	6,7%
Всього	9	50	205	321	731	668	263	33	2280	100%

Складено і пораховано за даними: *Всероссийская перепись членов РКП 1922 года. Вып. 2: Итоги предварительной разработки по 45 губерниям и областям. Москва : Изд. отд-ние РКП, 1922. [2], С. 20-21.*

Табл. 4.

Кількість членів комуністичної партії в Волинській губернії станом на кінець 1921 р. за освітою та поділом на соціальні групи.

Соц. група / освіта	Вища	Середня	Початкова	Домашня і самонавчання	Неграмотні	Без вказання	Всього	% від всього
Робітники	-	19	781	216	8	3	1027	45%
Селяни	-	9	475	72	6	1	563	24,7%
Військові	5	106	391	36	-	-	538	23,6%
Інші	1	23	98	27	-	1	152	6,7%
Всього	6	159	1745	351	14	5	2280	100%

Складено і пораховано за даними: Всероссийская перепись членов РКП 1922 года. Вып. 2: Итоги предварительной разработки по 45 губерниям и областям. Москва : Изд. отд-ние РКП, 1922. [2], С. 40-41.

Табл. 5.

Кількість парторганізацій, членів і кандидатів комуністичної партії в обраних повітах Волинській губернії станом на 1922 р.

	Кількість парторганізацій			Членів партії			Кандидатів партії			Всього
	Міста	Села	Всього	Міста	Села	Всього	Міста	Села	Всього	
Ізяславський	16	12	28	110	52	162	5	22	27	189
Старокостянтинівський	10	13	23	210	33	243	42	43	85	328

Складено і пораховано за даними: Всероссийская перепись членов РКП 1922 года. Вып. 3: Итоги предварительной разработки по 24 губерниям и областям и общая сводка по всей партии. Москва: Изд. отд-ние ЦК РКП, 1922. VIII, С. 74.

Табл. 6.

**Кількість членів і кандидатів комуністичної партії у всіх повітах
Волинській губернії станом на 1922 р.**

	Кількість парторганізацій	Членів партії	Кандидатів партії	Всього
Житомирський	100	1010	283	1293
Ізяславський	28	162	27	189
Коростенський	14	206	66	272
Новоград-Волинський	26	202	22	224
Овруцький	15	140	89	229
Полонський	31	158	62	220
Старокостянтинівський	23	243	85	328
Всього	237	2121	634	2755

Складено і пороховано за даними: Всероссийская перепись членов РКП 1922 года. Вып. 3: Итоги предварительной разработки по 24 губерниям и областям и общая сводка по всей партии. Москва: Изд. отд-ние ЦК РКП, 1922. VIII, С. 74.

Табл. 7.

Кількість населення міст Шепетівської округи.

Міста / Рік	1897 р.	1913 р.	1917 р.	1923 р.	1926 р.
Ізяслав	12 611	15 113	17 243	9 395	11 707
Шепетівка	8 033	10 996	9 840	6 378	14 693
Славута	8 454	7 878	12 105	7 323	10 478

Складено і пороховано за даними: Первая всеобщая перепись населения Российской Империи, 1897 г, том VIII. Волынская губерния. / Под ред. Н. А. Тройницкого, ЦСК МВД, 1904. С. 26-28.; Материалы Подворной переписи Волынской губернии в 1910 году. Изяславский уезд. Житомир, 1913. С 28 – 31.; Обзор Волынской губернии за 1917 год. : Прил. ко всеподд. отчету волын. губернатора. Житомир : Волынская губ. тип., 1915. VI, с 34-39.; Всесоюзная городская перепись 1923 года : в 2 т. Итоги промышленной переписи. Труды Центрального Статистического управления. Т. 27, вып 1. Москва, 1926. С 431-437.; Всесоюзная перепись населения 1926 года. Украинская Социалистическая Советская Республика. Правобережный подрайон. Левобережный подрайон: народность, родной язык, возраст, грамотность. / Центральное статистическое управление СССР, Отдел переписи. Том XII. Москва : Издание ЦСУ Союза ССР, 1928. С 47-53.;

Табл. 8.

Поділ населення за мовою міст Ізяславщини в 1897 р.

Міста	Загальна кількість	Українці	Росіяни	Євреї	Решта
Ізяслав	12 611	3 970 (31%)	1 722 (14%)	5 991 (48%)	928 (7%)
У всіх містах	233 847	46 060 (20%)	44 331 (19%)	118 727 (51%)	24 729 (10%)

Складено і пороховано за даними: Первая всеобщая перепись населения Российской Империи, 1897 г, том VIII. Волынская губерния. / Под ред. Н. А. Тройницкого, ЦСК МВД, 1904. С. 85-88.;

Табл. 9.

Національний склад міст Ізяслава та Старокостянтинова в 1912 р.

Міста	Загальна кількість	Українці	Поляки	Євреї	Решта
Старокостянтинів	20 594	7505 (36,4%)	1161 (5,6%)	11874 (57,6%)	54 (0,2%)
Ізяслав	14 812	7201 (48,6%)	1218 (8,2%)	6365 (43%)	21 (0,15%)
У всіх містах губернії	338 575	112 714 (33,3%)	39 455 (11,7%)	164 861 (48,7%)	21 545 (6%)

Складено і пораховано за даними: Матеріали Подворної переписи Волинської губернії в 1912 году. Ізяславський уезд. Житомир, 1914. С 28.; Матеріали Подворної переписи Волинської губернії в 1912 году. Старокостянтинівський уезд. Житомир, 1914. С 29.;

Табл. 10.

Поділ міського населення Ізяславщини за національністю за переписом населення 1926 р.

	Всього	Росіяни	Українці	Поляки	Євреї	Інші
Ізяслав	Ч. 6 521 Ж. 5 186 Всього 11 707	-	Ч. 3 884 Ж. 2 730 Всього 6 614 (56%)	Всього 590 (5%)	Ч. 1 825 Ж. 1 995 Всього 3 820 (33%)	702 (6%)
Шепетівка	Ч. 7 270 Ж. 7 423 Всього 14 693	Ч. 562 Ж. 510 Всього 1 072 (7%)	Ч. 3 871 Ж. 3 932 Всього 7 803 (53%)	Ч. 707 Ж. 785 Всього 1 492 (10%)	Ч. 1 891 Ж. 2 025 Всього 3 916 (27%)	440 (3%)
Славута	Ч. 5 282 Ж. 5 196 Всього 10 478	-	Ч. 1 753 Ж. 1 816 Всього 3 569 (34%)	Всього 524 (5%)	Ч. 2 182 Ж. 2 519 Всього 4 701 (45%)	1 676 (16%)
Всі міські населені пункти округи	Ч. 41 447 Ж. 40 605 Всього 82 052	Ч. 2 922 Ж. 1 375 Всього 4 297 (5.2%)	Ч. 21 140 Ж. 19 582 Всього 40 722 (49.6%)	Ч. 2 616 Ж. 3 178 Всього 5 794 (7.1%)	Ч. 14 710 Ж. 16 057 Всього 30 227 (36.8%)	1 067 (1.3%)
Всі міста УСРР	-	Всього 25%	Всього 47%	Всього 1.8%	Всього 22%	Всього 4.2 %

Складено і пораховано за даними: Всесоюзная перепись населения 1926 года.

Украинская Социалистическая Советская Республика. Правобережный подрайон. Левобережный подрайон: народность, родной язык, возраст, грамотность. / Центральное статистическое управление СССР, Отдел переписи. Том XII. Москва : Издание ЦСУ Союза ССР, 1928. С 178-221.; Всесоюзный перепис людности 1926 року. Українська Соціалістична Радянська Республіка. Підсумки по Республіці. Полісся: Національність, Рідна Мова, Вік, Письменність. Центральне статистичне управління СРСР, Відділ перепису. Том XI. Москва: Видання ЦСУ Союзу РСР, 1929. С. 50-80 с.;

Табл. 11.**Соціальний склад та рід занять жителів Ізяславщини за переписом 1897 р.**

	К-ть насел.	Само-діяльне насел.	Самодіяльне населення за видами занять						
			С/Г	Промисловість	Транспорт	Торг.	Держ. служб.	Армія	Інші
Ізяслав	12 611	5 352 43%	336 6%	976 18%	39 1%	590 11%	125 2%	1940 36%	1 353 25%
У всіх містах губ.	233 847	103 630 44%	4 453 4%	16 502 16%	2 315 2%	12 814 12%	2 932 3%	29 441 28%	34 598 34%
Всього в Заславському повіті	208 742	43 596 (21%)	28 374 (65%)	2 535 (6%)	363 (1%)	2 045 (7%)	85 (0,2%)	58 (0,1%)	10 136 (23%)
В сіл. міс. губ.	2 773 704	599 844 22%	403 199 67%	29 502 5%	6 038 1%	26 703 4%	1 442 0.2%	20 352 3%	121 608 20%

Складено і пороховано за даними: Первая всеобщая перепись населения Российской Империи, 1897 г, том VIII. Волынская губерния. / Под ред. Н. А. Тройницкого, ЦСК МВД, 1904. С. 156-176.;

Табл. 12.

Соціальний склад та зайнятість населення Ізяславщини за переписом населення 1926 р.

	Всього	Самодіяльні				Несамо-діяльні
		Всього	Робітників	Службовці	Господарі та члени сім'ї, що їм доп.	
Міські поселення округи	Ч. 41 490 Ж. 40 619 Разом 82 109	Ч. 26 467 Ж. 12 792 Разом 39 259 48%	Ч. 4 177 Ж. 1 208 Разом 5 385 14%	Ч. 3 429 Ж. 1 730 Разом 5 159 13%	Ч. 11 858 Ж. 8 665 Разом 20 523 52%	Ч. 15 023 Ж. 27 827 Разом 42 850 52%
Міські поселення підрайону	Ч. 710 786 Ж. 739 308 Разом 1 450 094	Ч. 454 972 Ж. 206 848 Разом 661 820 46%	Ч. 85 530 Ж. 25 970 Разом 111 500 17%	Ч. 81 562 Ж. 44 847 Разом 126 409 19%	Ч. 158 212 Ж. 93 366 Разом 251 578 38%	Ч. 255 814 Ж. 532 649 Разом 788 274 54%
Сільські поселення округи	Ч. 279 126 Ж. 289 511 Разом 577 637	Ч. 189 671 Ж. 197 380 Разом 387 051 67%	Ч. 5 102 Ж. 1 776 Разом 6 878 2%	Ч. 2788 Ж. 1 053 Разом 3 841 1%	Ч. 178 232 Ж. 193 375 Разом 371 607 97%	Ч. 89 455 Ж. 101 131 Разом 190 386 33%
Сільські поселення підрайону	Ч. 3 626 129 Ж. 3 921 534 Разом 7 547 663	Ч. 2 453 42 Ж. 2 598 933 Разом 5 052 072 67%	Ч. 62 403 Ж. 26 503 Разом 88 966 2%	Ч. 38 333 Ж. 18 459 Разом 56 792 1%	Ч. 2 326 739 Ж. 2 540 911 Разом 4 876 650 97%	Ч. 1 172 987 Ж. 1 322 601 Разом 2 495 588 33%

Складено і пораховано за даними: Всесоюзний перепис людности 1926 року. Українська Соціалістична Радянська Республіка. Підсумки по Республіці. Полісся: Національність, Рідна Мова, Вік, Письменність. Центральне статистичне управління СРСР, Відділ перепису. Том XI. Москва: Видання ЦСУ Союзу РСР, 1929. С. 93-151 с.;

Табл. 13.

Самодіяльне населення міст за галузями праці станом на 1923 р. за міським переписом 1923 р. та описом округи 1926 р.

	Всього %	С/Г	Фаб.-зав. пром.	Куст.-рем. пром.	Залізн. трансп.	Інші види трансп.	Торг.	Держ. служба	Інші
Шепетівка	38%	24%	9%	15%	8%	2%	10%	18%	14%
Ізяслав	41%	11%	2%	24%	0.5%	1%	0.5%	44%	17%
Славута	36%	10%	19%	22%	1%	7%	1%	23%	17%
Разом	39%	34%	6%	16%	2%	2%	2%	25%	13%

Складено і пороховано за даними: Всесоюзная городская перепись 1923 года : в 2 т. Итоги промышленной переписи. Труды Центрального Статистического управления. Т. 27, вып 1. Москва, 1926. С 431-437.; Матеріали до опису округ УСРР. Шепетівська округа. Харків : Центральне статистичне управління УСРР, 1926. С. 2.

Табл. 14.

Самодіяльне населення за галузями праці за переписом населення 1926 р.

	Всього	С/Г	Фаб.-зав. пром.	Куст.-рем. пром.	Будівниц.	Транспорт	Торгівля
Міські поселення округи	39 259	36%	6%	11%	1.75%	5.5%	6%
Міські поселення підрайону	661 820	30%	5%	18.5%	2%	4%	5%

Складено і пороховано за даними: Всесоюзный перепис людности 1926 року. Українська Соціалістична Радянська Республіка. Підсумки по Республіці. Полісся: Національність, Рідна Мова, Вік, Письменність. Центральне статистичне управління СРСР, Відділ перепису. Том XI. Москва: Видання ЦСУ Союзу РСР, 1929. С. 93-151 с.;

Табл. 15.

Соціальний склад та зайнятість населення станом на 1923 р. за міським переписом 1923 р. та описом округи 1926 р.

	Всього	Самодіяльні				Несамодіяльні
		Всього	Робітники	Службовці	Господарі та члени сім'ї, що їм допомагають	
Шепетівка	14 693	38%	21%	24%	26%	62%
Ізяслав	11 707	41%	20%	19%	22%	58%
Славута	10 478	36%	32%	17%	21%	64%
Разом	-	39%	21%	16%	27%	-

Складено і пораховано за даними: Всесоюзная городская перепись 1923 года : в 2 т. Итоги промышленной переписи. Труды Центрального Статистического управления. Т. 27, вып 1. Москва, 1926. С 431-437.; Матеріали до опису округ УСРР. Шепетівська округа. Харків : Центральне статистичне управління УСРР, 1926. С. 2.

Табл. 16.

Робітники за галузями праці за переписом населення 1926 р.

	Всього	С/Г	Фабрично - заводська промисловість	Кустарно - реміснич а промисловість	Будівництво	Залізничний транспорт	Інші види транспорту
Міські поселення округи	Ч. 4 177	Ч. 161	Ч. 1 941	Ч. 475	Ч. 113	Ч. 425	Ч. 30
	Ж. 1 208	Ж. 41	Ж. 566	Ж. 84	Ж. –	Ж. –	Ж. –
	Разом 5 385	Разом 202	Разом 2 513	Разом 559	Разом 113	Разом 432	Разом 30
		4%	47%	10%	2%	8%	1%
Міські поселення підрайону	Ч. 85 530	Ч. 328	Ч. 29 040	Ч. 10 300	Ч. 2 299	Ч. 13 644	Ч. 5 930
	Ж. 25 970	Ж. 732	Ж. 6 275	Ж. 2 228	Ж. 22	Ж. 212	Ж. 217
	Разом 111 500	Разом 3 060	Разом 35 315	Разом 12 528	Разом 2 321	Разом 13 856	Разом 6 147
		3%	32%	11%	2%	12%	6%

Складено і пораховано за даними: Всесоюзний перепис людности 1926 року. Українська Соціалістична Радянська Республіка. Підсумки по Республіці. Полісся: Національність, Рідна Мова, Вік, Письменність. Центральне статистичне управління СРСР, Відділ перепису. Том XI. Москва: Видання ЦСУ Союзу РСР, 1929. С. 93-151 с.;

Табл. 17.

Господарі та члени сім'ї, що їм допомагають за галузями праці за переписом населення 1926 р.

	Всього	С/Г	Кустарно-ремісничя промислов.	Будівниц.	Транспорт	Торгівля
Міські поселення округи	Ч. 11 858 Ж. 8 665 Разом 20 523	Ч. 6 670 Ж. 7 372 Разом 14 042 68%	Ч. 3 074 Ж. 572 Разом 3 646 18%	Ч. 300 Ж. – Разом 304 1.5%	Ч. 281 Ж. – Разом 283 1.5%	Ч. 1 486 Ж. 707 Разом 2 193 11%
Міські поселення підрайону	Ч. 158 212 Ж. 93 366 Разом 251 578	Ч. 72 280 Ж. 69 507 Разом 141 787 56%	Ч. 53 308 Ж. 12 917 Разом 66 225 26%	Ч. 4 605 Ж. 25 Разом 4 603 2%	Ч. 6 850 Ж. 68 Разом 6 918 3%	Ч. 20 235 Ж. 10 701 Разом 30 936 12%
Сільські поселення округи	371 607	365 650 98%	3 447 0.9%	357 0,09%	178 0,04%	1 438 0,4%
Сільські поселення підрайону	4 876 650	4 788 585 98%	50 515 1%	5 265 0,1%	2 777 0,05%	19 702 0,4%

Складено і пораховано за даними: Всесоюзний перепис людности 1926 року. Українська Соціалістична Радянська Республіка. Підсумки по Республіці. Полісся: Національність, Рідна Мова, Вік, Письменність. Центральне статистичне управління СРСР, Відділ перепису. Том XI. Москва: Видання ЦСУ Союзу РСР, 1929. С. 93-151 с.;

Табл. 18.

**Поділ населення за статтю та віком в Шепетівській окрузі за переписом
1926 р.**

Вік	Сільська місцевість		Міста		Разом	
	Чоловіки	Жінки	Чоловіки	Жінки	Чоловіки	Жінки
0-4	43 103	42 503	5 039	4 843	43 103	42 503
5-9	32 070	31 816	3 653	3 440	32 070	31 816
10-14	32 732	37 107	4 089	4 218	32 732	37 107
15-19	32 616	37 107	4 107	5 364	32 616	37 107
20-24	25 991	28 192	7 441	4 564	25 991	28 192
25-29	23 895	24 953	3 698	4 013	23 895	24 953
30-34	16 653	18 431	2 876	2 594	16 653	18 431
35-39	14 878	16 925	2 253	2 241	14 878	16 925
40-44	11 931	13 856	1 883	1 909	11 931	13 856
45-49	10 765	11 816	1 477	1 527	10 765	11 816
50-54	9 844	12 283	1 282	1 569	9 844	12 283
55-59	7 351	9 442	997	1 258	7 351	9 442

Складено і пороховано за даними: Всесоюзная перепись населения 1926 года // Центральное статистическое управление СССР, Отдел переписи. Москва : Издание ЦСУ Союза ССР, 1928. Том XII: Украинская Социалистическая Советская Республика. Правобережный подрайон. Левобережный подрайон: народность, родной язык, возраст, грамотность. С. 170-180.

Табл. 19.

**Поділ населення за статтю та віком в Заславському повіті за переписом
1897 р.**

Вік	Ч	Ж
1-9	23 912	24 256
10-19	21 045	23 041
20-29	14 782	16 764
30-39	11 507	11 619
40-49	8 993	9 138
50-59	6 537	6 290

Складено і пороховано за даними: Первая всеобщая перепись населения Российской Империи, 1897 г, том VIII. Волынская губерния. / Под ред. Н. А. Тройницкого, ЦСК МВД, 1904. С. 245-253;

Табл. 20.

Поділ населення за мова за рідною мовою за переписом 1897 р.

Повіти	Загальна кількість	Росіяни	Українці	Поляки	Німці	Євреї	Решта
Заславський повіт	195 362	1 900 0.99%	156 224 80.5%	13 924 7.12%	1 704 0.87%	21 712 11.1%	0.42%
Старокостянтинівський повіт	196 131	1 939 0.96%	156 457 79.7%	13 924 7.1%	1 704 0.86%	21 722 11%	0.38%

Складено і пороховано за даними: Всесоюзная перепись населения 1926 года // Центральное статистическое управление СССР, Отдел переписи. Москва : Издание ЦСУ Союза ССР, 1928. Том XII: Украинская Социалистическая Советская Республика. Правобережный подрайон. Левобережный подрайон: народность, родной язык, возраст, грамотность. С. 212-213.

Табл. 21.

Поділ населення за національністю за переписом населення 1926 р.

	Чоловіки	Жінки	Разом	Росіяни	Українці	Поляки	Євреї
Міста	41 447	40 605	82 052	Ч. 2 922 Ж. 1 375 Всього 4 297 (5.2%)	40 722 (49.6%)	5 794 (7.1%)	30 227 (36.8%)
Села	278 961	298 422	577 383	Ч. 2 414, Ж. 815. Всього. 3 268 (0.6%)	Ч. 238 369. Ж. 256 935. Всього. 495 304 (85.8%)	54 421 (9.4%)	17 800 (3.1%)
По всій окрузі	320 408	339 027	659 435	7 565 1,1%	536 026 81,3%	60 215 9,1%	48 027 7,3%

Складено і пороховано за даними: Всесоюзная перепись населения 1926 года // Центральное статистическое управление СССР, Отдел переписи. Москва : Издание ЦСУ Союза ССР, 1928. Том XII: Украинская Социалистическая Советская Республика. Правобережный подрайон. Левобережный подрайон: народность, родной язык, возраст, грамотность. С. 212-213.

Табл. 22.

Кількість населення Шепетівської округи за переписом 1937 р.

	1926 р.	1937 р.	1937 у відсотках до 1926	Облік НКФ 1936 р.
Шепетівська міськрада	56,7	56,6	99,8%	34,6
Антонівський	44,7	43,3	96,7%	43,2
Березівський	34,3	31,7	92,1%	33,4
Грицівський	44	41	92,9%	40,9
Заславський	48,3	48,8	100,9%	38,1
Ляховецький	43,5	39	89,7%	39,4
Плужнянський	42,3	36	84,8%	41,1
Полонський	62,2	54,5	87,3%	32,1
Славутський	61,3	64,5	105,4%	49,1
Теофіпольський	42,9	37,9	88,2%	42

Складено і пораховано за даними: Кульчицький С., Єфіменко Г. Демографічні наслідки Голодомору 1933 р. в Україні. Всесоюзний перепис 1937 р. в Україні: документи та матеріали. НАН України. Інститут історії України. Київ: Інститут історії України НАН України, 2003. С. 98.

Табл. 23.

**Поділ населення Ізяславщини за національністю за переписом населення
1939 р.**

		Українці	Росіяни	Євреї	Поляки	Інші	Всього
р-н. Антонін- ський	Весь район	39 688 89,5%	1 434 3,2%	411 0,9%	2 387 5,4%	423 1%	44 343
	Села	36 945	1 394	301	2 194	396	41 230
	с. Антоніни	2 743	40	110	193	27	3 113
р-н. Берездів- ський	Весь район	30 144 88,1%	1 120 1,3%	2 106 3,5%	1 535 6,2%	208 0,9%	35 113
	Села	28 216	1 033	1 328	1 273	179	32 029
	с. Берездів	1 928	87	778	262	29	3 084
р-н. Гриців- ський	Весь район	38 977 89,0%	805 1,8%	1 313 3,0%	1 634 3,7%	1 052 2,4%	43 781
	Села	37 177	775	218	1 542	1039	40 751
	с. Гриців	1 800	30	1095	92	13	3 030
р-н. Ляховецький	Весь район	36 744 87,7%	1 415 3,4%	2 297 5,5%	941 2,2%	512 1,2%	41 909
	Села	33 966	1 200	331	876	492	36 865
	сmt. Ямпіль	1 986	177	1 058	44	16	3 281
	с. Ляхівці	792	38	908	21	4	1 763
р-н. Славутський	Весь район	55 047 80,9%	3 102 4,6%	6 512 9,6%	2 113 3,1%	1 287 1,9%	68 061
	Села	47 640 90,0%	1 610 3,0%	1 410 2,7%	1 336 2,5%	918 1,7%	52 914
	м. Славута	7 407 48,9%	1 492 9,9%	5 102 33,7%	777 5,1%	369 2,4%	15 147
р-н. Ізяславський	Весь район	43 439 85,2%	2 137 4,2%	4 106 8,1%	875 1,7%	421 0,8%	50 978
	Села	36 577 92,8%	1 119 2,8%	898 2,3%	558 1,4%	242 0,6%	39 394
	м. Ізяслав	6 862 59,2%	1 018 8,8%	3 208 27,7%	317 2,7%	179 1,5%	11 584
р-н. Плужне- нький	Весь район	33 183 83,0%	1 085 2,7%	1 135 2,8%	2 843 7,1%	2 550 6,4%	39 965
	Села	29 368	1 050	990	2 729	2 513	35 824
	с. Плужне	3 815	35	145	114	37	4 141
р-н. Шепетівський	Весь район	47 013 74,9%	4 034 6,4%	6 465 10,3%	3 971 6,3%	1 306 2,1%	62 789
	Села	31 916 84,1%	1 299 3,4%	1 621 4,3%	2 541 6,7%	597 1,6%	37 959
	м. Шепетівка	15 097 60,8%	2 735 11,0%	4 844 19,5%	1 430 5,8%	724 2,9%	24 830
округ Шепетівський	Вся округа	405 991 83,7%	17 772 3,7%	31 523 6,5%	22 317 4,6%	8 498 1,8%	485 270
	Сільські поселення	366 640 88,0%	12 112 2,9%	12 932 3,1%	18 551 4,5%	7 077 1,7%	416 466
	Міські поселення	39 351 57,2%	5 660 8,2%	18 591 27,0%	3 766 5,5%	1 436 2,1%	68 804

Складено і пораховано за даними: Всесоюзная перепись населения 1939 года: Основные

итоги / Под ред. Ю. А. Полякова. Москва: Наука, 1992. С. 35-36.; Всесоюзная перепись населения 1939 года: Национальный состав населения районов, районных центров, городов и крупных сельских населенных пунктов / Под ред. Ю. А. Полякова. Москва: Наука, 1992. С. 278-297.

Табл. 24.

Поділ населення Кам'янець-Подільської області за національністю за переписом населення 1939 р.

	Чоловіки	Жінки	Разом
Українці	654 595 45,4%	786 893 54,6%	1 441 488 82,9%
Росіяни	48 974 79,0%	12 982 21,0%	61 956 3,6%
Білоруси	2 833 81,7%	636 18,3%	3 469 0,2%
Євреї	55 302 45,6%	66 033 54,4%	121 335 7,0%
Поляки	40 984 42,8%	54 695 57,2%	95 679 5,5%
Чехи	845 48,6%	894 51,4%	1 739 0,1%
Німці	1 191 57,7%	874 42,3%	2 065 0,1%
Грузини	500 91,7%	45 8,3%	545 0,03%
Інші	9 512 88,0%	1 295 12,0%	10 807 0,6%
Всього	814 736 46,8%	924 347 53,2%	1 739 083

Складено і пораховано за даними: Всесоюзная перепись населения 1939 года: Основные итоги / Под ред. Ю. А. Полякова. Москва: Наука, 1992. С. 35-40.;

Табл. 25.

Густота населення обраних районів Шепетівської округи 1926 р.

Район	Людини на верству
Ізяславський	87.7
Красилівський	92.2
Аннопільський	69.7
Славутський	79.8
Ляхівецький	85.5
Плужненський	65.1

Складено і пораховано за даними: Адміністративно-територіальний поділ У.С.Р.Р. При 3-х ступневій системі врядування. (за даними на 1 жовтня 1925 року). / Видання центральної адміністративно-територіальної комісії. Харків : Червоний Друк, 1925. С 85.

Табл. 26.

Кількість господарств по районах Шепетівської округи в 1925 р.

Район	Індивідуальні господарства	Комуни	Артілі	Інші	Радгоспи
Аннопільський	9 844	-	2	-	-
Антонінський	8 970	-	1	-	11
Грицівський	8 128	-	8	3	4
Ізяславський	8 926	-	1	-	7
Ляхівецький	8 714	1	-	1	1
Плужненський	8 473	1	1	-	1
Славутський	5 652	-	-	-	-
Судилківський	9 382	-	2	2	5
Всього	119 943	4	37	7	61

Складено і пораховано за даними: Матеріали до опису округ УСРР. Шепетівська округа. Харків : Центральне статистичне управління УСРР, 1926. С. 10.